

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

LES ESGLÉSIES PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES DE LA VALL
FERRERA I LA COMA DE BURG

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

2004

LES ESGLÉSIES PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES DE LA VALL FERRERA
I LA COMA DE BURG

AMICS DE L'ART ROMÀNIC
Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

LES ESGLÉSIES
PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES
DE LA VALL FERRERA
I LA COMA DE BURG

Textos:

JOAN-F. CABESTANY I FORT
M. TERESA MATAS I BLANXART
AIDA MESTRES I DOMÈNECH
JOSEP M. PALAU I BADUELL

Planimetria:

LAVÍNIA HERRERA MARTÍN
BRÍGIDA MONTERO CEJAS

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

2004

Biblioteca de Catalunya. Dades CIP

Les **Esglésies** preromàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg
Bibliografia
ISBN 84-7283-753-X
I. Cabestany i Fort, Joan-F. II. Herrera Martín, Lavínia III. Montero Cejas, Brígida
IV. Institut d'Estudis Catalans V. Amics de l'Art Romànic
1. Arquitectura religiosa — Tírvia, Valls de — Inventari 2. Arquitectura preromànica —
Tírvia, Valls de — Inventari 3. Arquitectura romànica — Tírvia, Valls de — Inventari
4. Esglésies — Tírvia, Valls de — Inventari
726.54.033.4(467.1 PaS)

DIRECCIÓ I COORDINACIÓ

Joan-F. Cabestany i Fort i M. Teresa Matas i Blanxart

CORRECCIÓ DE TEXTOS

M. Dolors Solé i Gras

DIBUIXOS

Josep M. Palau i Baduell

FOTOGRAFIES

Aida Mestres i Domènech, Brígida Montero Cejas i Lavínia Herrera Martín

FOTOGRAFIA DE LA COBERTA

Detall del campanar de Santa Eulàlia d'Alendo

(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

© dels autors

Editat per Amics de l'Art Romànic,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: novembre de 2004

Tiratge: 950 exemplars

Text revisat lingüísticament per l'Oficina de Correcció i Assessorament Lingüístics de l'IEC

Compost per Anglofort, S.A.

Carrer del Rosselló, 33. 08029 Barcelona

Imprès a Limpergraf, SL

Polígon industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISBN: 84-7283-753-X

Dipòsit Legal: B. 45338-2004

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del *copyright*, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

ENTITATS COL·LABORADORES

Presidenta:

M. TERESA MATAS I BLANXART

Directors:

JOAN-F. CABESTANY I FORT
M. TERESA MATAS I BLANXART

Responsable de l'àrea d'història:

JOAN-F. CABESTANY I FORT

Responsable de l'àrea d'art:

M. TERESA MATAS I BLANXART

Becaris:

AIDA MESTRES I DOMÈNECH
JOSEP M. PALAU I BADUPELL

ASSOCIACIÓ PEL PATRIMONI DE LA VALL FERRERA
(Àreu - Pallars Sobirà)

President:

FRANCESC MARANGES GRANJA

AGRAÏMENTS

Ajuntament d'Alins
Ajuntament de Farrera
Ajuntament de Tírvia
Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell
Arxiu Capitular de Vic
Associació pel Patrimoni de la vall Ferrera
Biblioteca Balmes
Biblioteca de Catalunya
Biblioteca del Centre Borja (Sant Cugat del Vallès)
Biblioteca del Centre Excursionista de Catalunya
Biblioteca de Comunicació i Hemeroteca General de la Universitat Autònoma de Barcelona
Biblioteca de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona
Biblioteca General d'Història de l'Art (MNAC)
Biblioteca d'Humanitats de la Universitat Autònoma de Barcelona
Biblioteca de la Institució Milà i Fontanals del CSIC de Barcelona
Biblioteca de l'Institut d'Estudis Ilerdencs
Biblioteca Pública Episcopal del Seminari de Barcelona
Biblioteca de la Universitat de Barcelona
Institut Amatller d'Art Hispànic

Ca l'Estudiant de Burg
Cal Felip d'Ainet de Besan
Cal Sabater de Norís
Francesc Bringue
M. Lluïsa Camarero Roca
Imma Casimiro Pedrico
Isabel Colmenares Brunet
Teresa Coso Concepció

Montserrat Darnaculleta Esteve
Albert Daví Solé
Dolors Dilmé
Maria Teresa Farrera Granja
M. Teresa Ferrer i Mallol
Eva Franquero Ribas
Joan Ramon González Pérez
Miquel dels Sants Gros Pujol

Immaculada Guzmán Fernández
Lluïsa Jimeno Ortuño
Amàlia Maranges Granja
Francesc Maranges Granja
Rosa Mayordomo Font
Elisabeth Medina Ius
Joan Montané Aldosa
Manuel A. Mundó i Marcet
Josefina Mutge Vives
Anna Pérez Castillo

Neus Pons Fostegueres
Rosa Reixats Elias
Joan Rodon Bonet
Yolanda Ruiz Ruiz
Feliu Saboia Lladós
Antoni Sala Cornadó
Josep M. Sans Puig
Ignasi Sinfreu Canturri
Marta Torra Canal
Cecília Vives

SUMARI

Introducció	11
Marc històric i geogràfic	15
Inventari d'esglésies preromàniques i romàniques. Municipi d'Alins ..	27
Alins, Mare de Déu de Montserrat	29
Alins, Sant Quiri	32
Alins, Sant Vicenç	36
Araós, Sant Esteve	40
Araós, Sant Francesc	44
Àreu, Sant Feliu de la Força	51
Àreu, Sant Joan	58
Besan, Santa Maria	61
Besan, Sant Miquel	65
Buiro, Santes Creus	70
Norís, Sant Serni	73
Santa Maria de la Torre	77
Tor, Sant Ambròs	83
Tor, Sant Pere	87
Tor, Sant Piri del Roc	91
Virós, Sant Lliser	95
Inventari d'esglésies preromàniques i romàniques. Municipi de Farrera ...	101
Alendo, Santa Eulàlia	103
Burg, Sant Cristòfol	107
Burg, Sant Francesc	110
Mallolís, Sant Martí	113
Montesclado, Sant Esteve	117
Santa Maria de la Serra	120

Inventari d'esglésies preromàniques i romàniques. Municipi de Tírvia .	125
Església de Terveu	127
Tírvia, la Pietat	130
Relació d'esglésies de difícil catalogació	133
Ainet de Besan, Sant Julià	135
Alins, Sant Martí	136
Alins, Sant Roc	137
Àreu, Sant Climent	138
Burg, Sant Bartomeu	139
Farrera, Sant Roc	140
Farrera, Santa Llúcia	142
Glorieta, Sant Quirze	143
Tírvia, Mare de Déu del Roser	144
Tírvia, Sant Feliu	145
Tírvia, Sant Joan Baptista	147
Quadres comparatius	149
Comentari al quadre de mides	151
Comentari al quadre de portes	154
Comentari al quadre de finestres	157
Conclusions	161
Bibliografia	165
Material gràfic	177

INTRODUCCIÓ

L'any 1984 va iniciar-se a l'Institut d'Estudis Catalans l'activitat del Centre d'Art Romànic Català (ARCAT), una base de dades que conté una àmplia informació de tipus històric, documental i arquitectònic de més de 3.400 esglésies dels segles IX al XIII. En el decurs d'aquests anys, han estat diverses les investigacions que s'han pogut dur a terme sobre diferents aspectes de l'art i de l'arquitectura religiosa medieval catalana.

Des dels seus inicis, l'ARCAT s'ha interessat pel Pallars i la Ribagorça. La curiositat per aquestes contrades parteix d'una doble premissa: per una banda, l'elevat nombre d'esglésies romàniques conservades, i per l'altra, la manca d'estudis concrets sobre el conjunt dels monuments d'aquestes terres.

D'ençà de la seva creació, l'ARCAT ha dut a terme diverses campanyes de treball de camp i de contrastació de la informació bibliogràfica i documental *in situ*. El primer contacte amb el Pallars tingué lloc els anys 1990 i 1991, en què es completà l'inventari de les esglésies altmedievals d'aquesta zona. Un cop catalogades, es continuà la tasca de recerca bibliogràfica i documental d'aquests edificis. Després d'haver consultat les fonts historiogràfiques, els anys 1999, 2000 i 2001 es dugueren a terme tres altres campanyes per realitzar l'anàlisi de les construccions romàniques concretades ja en el Pallars Sobirà. El resultat d'aquest treball de camp comportà l'obtenció d'una àmplia informació arquitectònica, que posteriorment fou introduïda a la base de dades. Enguany, el nostre interès se centra en l'estudi dels edificis preromànics i romànics de la vall Ferrera i la coma de Burg, i amb aquest objectiu es féu una altra campanya dedicada a l'estudi d'aquestes esglésies.

Paral·lelament, la vall Ferrera també despertà l'interès de l'arquitecta tècnica i professora del Departament de Construccions Arquitectòniques II de l'Escola Universitària Politècnica de Barcelona (EUPB) de la Universitat Politècnica de Catalunya, Montserrat Bosch, la qual proposà a Lavínia Herrera i a Brígida Montero dur a terme una anàlisi que versés sobre la història i les tèc-

niques de la construcció medieval, l'estudi de la conservació del patrimoni, i alhora també una aproximació a la restauració dels edificis, com a treball final de carrera. El coneixement en l'àmbit universitari de les possibilitats que ofereix la base de dades de l'ARCAT féu que, a través de la UPC, aquestes estudiants s'adrecessin al Centre d'Art Romànic Català per cercar informació. Un cop obtingut el títol d'arquitecte tècnic, ens comunicaren el resultat i les novetats aportades en el seu treball.

La direcció de l'ARCAT donà compte d'aquesta investigació a la Junta dels Amics de l'Art Romànic, la qual valorà positivament l'estudi de les plantes, per la seva qualitat i també perquè incorporaven les darreres novetats pel que fa a la conservació i restauració dels edificis. Aquest fet motivà que Lavínia Herrera i Brígida Montero fossin convidades a exposar la seva investigació en una sessió de treball de l'Entitat. Posteriorment, la Junta dels Amics de l'Art Romànic proposà a l'ARCAT fer un estudi més complet de la història i l'arquitectura de les esglésies de la vall Ferrera i de la coma de Burg, emprant totes les possibilitats d'informació, variables i combinatòries que ofereix la base de dades, amb el suport de les plantes aixecades per Lavínia Herrera i Brígida Montero.

La proposta dels Amics de l'Art Romànic fou ben acollida pels directors i els col·laboradors de l'ARCAT. Malgrat tot, eren conscients del repte que suposava acceptar la recerca, l'estudi i la investigació d'uns edificis tan interessants i, alhora, poc valorats pels professionals de la història de l'art català per la seva simplicitat, aïllament geogràfic i la projecció i l'ombra feta pels edificis de la propera Ribagorça.

Per tal d'assolir satisfactòriament els objectius marcats a l'inici d'aquesta investigació, l'ARCAT ha estructurat aquest treball en tres apartats. El primer és una introducció que ens situarà en el marc geogràfic i històric de la vall Ferrera i la coma de Burg. La segona part és un estudi dels edificis que configuren el patrimoni romànic d'aquesta contrada, analitzats en dos grups ordenats alfabèticament dins de cada municipi; en el primer trobarem aquells d'època romànica o preromànica dels quals resten testimonis arqueològics, mentre que en el segon s'inclourien les construccions, romàniques o no, de les quals només conservem les edificacions modernes o referències documentals. L'estudi d'aquestes esglésies s'ha estructurat amb una fitxa tècnica que recull informació històrica i arquitectònica de cada un dels edificis amb la seva bibliografia específica. En el darrer apartat, s'apleguen els resultats d'un estudi comparatiu dels elements més interessants que han perdurat d'aquestes edificacions altmedievales, així com de les seves dimensions. A continuació, aportem unes conclusions generals, resultat de la tasca de recerca i investigació. Per últim, el treball es completa amb una àmplia bibliografia que ha intentat

recollir totes aquelles publicacions que han estudiat la història i l'art de la vall Ferrera i la coma de Burg.

Finalment, hem d'agrair a tots els membres de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera la seva col·laboració desinteressada, perquè sense el seu ajut aquest treball no hauria estat possible.

MARC HISTÒRIC
I GEOGRÀFIC

LA GEOGRAFIA

El Pallars Sobirà és la comarca més muntanyosa de Catalunya. Està envoltada pels sistemes orogràfics més destacats i importants de la geografia catalana. L'orografia determina l'existència de tres valls fluvials i paral·leles —Noguera d'Àreu, Noguera de Cardós i Noguera de Vallferrera— separades per massissos i cims, els quals moltes vegades fan difícil el pas d'una a l'altra d'aquestes valls que configuren la comarca. La vall Ferrera és la vall més tancada i engorjada de les tres que configuren el Pallars Sobirà. Podríem fer una llarga llista dels pics d'aquesta comarca pròxims als 3.000 m d'altitud, presidits per la majestuositat del Sotllo (3.073 m) i la pica d'Estats (3.143 m), el cim més alt de Catalunya. Tanmateix, el mot *muntanya*, per als naturals de la comarca del Pallars Sobirà, és sinònim de «terres de pastura».

El riu Noguera de Vallferrera i el seu principal afluent, el riu Tor, flueixen per unes valls molt tancades i amb unes ribes que difícilment es poden aprofitar per establir-hi un sistema de conreus hortícoles. Per això, durant segles, la població de la vall Ferrera havia d'importar la majoria dels productes de consum, excepte els derivats de la ramaderia i del bosc. Aquesta vall té associada la coma de Burg, amb les mateixes característiques naturals que la vall Ferrera. Malgrat pertànyer al municipi de Tírvia, no podem incloure-hi la conca del riu Romadriu o de Santa Magdalena, tot i que aporta les seves aigües a la Noguera Pallaresa, uns tres quilòmetres al sud de Llavorsí. La Noguera de Vallferrera, en arribar a Tírvia i desaiguar a la Noguera de Cardós, té un cabal mitjà a l'any de 7,5 m³/s. Ara bé, al mes de juny, en l'època de desglaç, aquest cabal és molt superior.¹

1. Joan REBAGLIATO, «Etapas en la formació del relleu», a *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 14-17; Joan REBAGLIATO, «El relleu actual», a *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 17-20; Joan REBAGLIATO, «Les aigües», a *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 20.

La terra de pastura, juntament amb el bosc, proporciona la riquesa més important per a l'economia dels habitants del Pallars, en especial del Pallars Sobirà. A aquesta riquesa agropecuària, s'hi ha de sumar l'explotació de les mines de ferro i el treball artesà de les fargues que trobem en aquestes valls. Aquestes activitats van comportar la necessitat de fusta per als fornals i, d'aquesta manera, es va perdre gran part de la massa forestal; aquesta s'ha pogut recuperar en cessar l'explotació del ferro, que no podia competir amb una producció industrial. En tancar-se la farga de Santa Maria (Alins) l'any 1874, va finalitzar una activitat econòmica que havia proporcionat, durant gairebé un mil·lenni, les possibilitats de vida de la vall Ferrera.² Aquesta economia, en gran part molt precària, queda reflectida en la pobresa de les comunicacions, fins que en el segle XX va iniciar-se la construcció de la xarxa de carreteres, que actualment permet arribar a les poblacions més llunyanes. Una atenta lectura de l'aportació feta per Pascual Madoz a la seva obra, editada l'any 1845, ens evidencia l'aïllament en què vivia la major part de les poblacions d'aquesta contrada, i ens aporta la informació que l'únic mitjà de transport eren els animals de bast i que no existien unes vies de comunicació que haurien pogut afavorir una activitat mercantil.³ Les estretes ribes i els alts ports de muntanya eren els accidents naturals que no permetien construir un camí apte per al pas dels carruatges amb rodes.

Aquesta complexa geografia ha donat lloc a l'existència de petits nuclis de població situats en els punts d'una major possibilitat d'habitació. Per dissort, no conservem documentació que ens permeti considerar el potencial demogràfic de la vall Ferrera i la coma de Burg durant l'alta i la baixa edat mitjana. La primera referència a un fogatge, cens demogràfic i fiscal, és de l'any 1553, en què l'actual municipi d'Alins sumava cinquanta-un focs. Ferrera de Pallars i Burg tenien vint-i-quatre focs, malgrat que no hi consten els focs de Glorieta de Montesclado i Mallolís, potser perquè en aquesta data podien estar despoblats. Per últim, els focs de Tírvia eren trenta-dos. La suma total d'aquesta contrada era de cent set focs, que amb una mitjana de sis persones per

2. Arcadi CASTILLÓ, «L'economia i les comunicacions», a *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 26-32; Pere MOLERA I SOLÀ, *La farga*, Barcelona, Dopesa, 1980, col·l. «Conèixer Catalunya», núm. 29, p. 18, 57.

3. Pascual MADDOZ, «Articles sobre el principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó», a *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, vol. I, Barcelona, Curial, 1985, p. 80, comenta: «El único camino que hay conduce á Francia por el puerto mencionado de Areu, y se encuentra en mal estado»; Pascual MADDOZ, *Articles sobre el principat...*, vol. II, 1985, p. 414, explica: «El que conduce del interior de la prov. á los pueblos de la alta montaña y al valle de Andorra, en muy mal estado».

foc, que és la que nosaltres considerem com a vàlida a les contrades de pastures, fa un total de 642 habitants, gairebé els mateixos que hi ha actualment, tot i el gran despoblament a partir de la segona meitat del segle XX.

Segurament que, abans de la gran emigració dels segles XII-XIII, originada, d'una banda, per les conquestes de la Catalunya Nova i dels regnes de Mallorca i de València i, de l'altra, per la posterior mortaldat i emigració que va generar la pesta de 1348, el nombre d'habitants devia ésser superior al documentat en el cens de 1553; altrament, no podríem explicar l'existència d'un conjunt de nuclis de poblament que generaren aquest elevat nombre de parròquies. És considerada vàlida, d'una manera teòrica, perquè fos possible una d'aquestes institucions eclesiàstiques, l'existència d'una quinzena de focs. El moment més favorable en el poblament de la vall Ferrera es donà de mitjan segle XVIII a mitjan segle XIX, fet que ens podria explicar la gran transformació de les esglésies parroquials, com són els temples de Sant Vicenç d'Alins, Sant Julià d'Ainet de Besan, Sant Climent d'Àreu, Sant Roc de Farrera, Sant Bartomeu de Burg i Sant Esteve de Montesclado.⁴

EL PALLARS. ELS SEGLES VIII I IX

La història de les comarques del Pallars, durant l'inici de l'alta edat mitjana, és fosca i complicada de conèixer. La causa és la manca d'una informació documental i, fins i tot, arqueològica, que ens permeti una recerca i un estudi posterior de la seva història tant polític, social i econòmic com cultural. Hi ha un punt de partida de la investigació que és una realitat difícil de dilucidar: l'existència, en terres pallareses, d'una tasca de romanització feta des de la ciutat d'Aeso durant l'època tardoromana o visigoda fins a la intervenció musulmana a la península Ibèrica a partir de l'any 711. Si hem de valorar com a positiva l'opinió del filòleg Joan Coromines,⁵ el qual pensava que la parla indígena preromana devia haver perdurat fins al segle VIII, creiem que s'hi hauria d'afegir la continuïtat d'unes estructures d'organització política, social i econòmica de tipus autòcton, perquè la influència de Roma havia estat escassa i pobra. El fet que ens interessa en aquesta recerca és, concretament, el moment en què la romanitat, associada amb el cristianisme, va penetrar a les valls del Pallars i les va dominar.

4. Antoni PLADEVALL I FONT, «Evolució demogràfica», a *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12, *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 22-26.

5. Joan COROMINES, «Miscel·lània de toponímia bascoide a Catalunya», a *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, Barcelona, Barcino, 1965, col·l. «Biblioteca Filològica Barcino», núm. 1, p. 153-217.

Segons Ramon d'Abadal, les comarques del Pallars i de la Ribagorça quedaren sotmeses al domini musulmà com a tributàries amb el pagament de l'impost de capitació, sempre sota l'autoritat directa dels caps polítics locals, la qual cosa nega la possible aportació dels nous conqueridors i pobladors de la península Ibèrica. Aquesta continuïtat de la població indígena, poc romanitzada, segurament era un problema tant per als musulmans com per als francs. Aquest fet podria explicar la problemàtica política i militar de l'atac frustrat dut a terme per l'emperador Carlemany contra Saragossa (778), amb la posterior desfeta dels exèrcits francs en el pas de Roncesvalls; ara, però, deixarem a banda el llegendari generat per aquest episodi militar. Segurament que el mal record d'aquesta campanya militar condicionaria la intervenció posterior dels francs a la Marca Hispànica, després de la conquesta de Girona (785) i de Barcelona (801), i del fracàs a Tortosa (812).

El comte Bigó de Tolosa va iniciar la penetració a les comarques de la Ribagorça i del Pallars. Documentem el comte Bigó, com a restaurador del monestir d'Alaó, en una data imprecisa entre els anys 806 i 814. Per consegüent, pensem que aquesta invasió va fer-se remuntant des de Tolosa la conca del riu Garona fins a la Vall d'Aran, i que pels ports de Viella, Bonaigua i Beret/Montgarri el comte envaí les comarques de la Ribagorça i del Pallars. Ara bé, tenim escasses notícies documentals d'aquesta penetració militar o política realitzada pels comtes de Tolosa. Aquesta acció de domini fou una realitat, tot i l'escassa informació que en conservem.

El comte Berenguer (†835), successor de Bigó, fou desposseït dels comtats catalans del Pirineu occidental pel comte d'Urgell, Galindo Asnar (vers el 833-834), el qual els governà fins al voltant de l'any 848, moment en què el comte de Tolosa, Frèdol († *circa* 852), va tornar a incorporar-los al seu patrimoni familiar. Aquesta vinculació de la Ribagorça i el Pallars al comtat de Tolosa va continuar fins a l'estiu de l'any 872, en què el comte Bernat de Tolosa i Pallars-Ribagorça fou assassinat per Bernat de Septimània. Aquest fet va significar una profunda crisi política a Tolosa, la qual fou aprofitada per Ramon I (II), probablement un membre de la casa comtal de Bigorra, per apoderar-se del comtat de Pallars-Ribagorça, que va governar fins a la seva mort entorn de l'any 920. La falçanada islàmica de l'any 904 no va modificar el domini del territori perquè només fou una simple expedició de càstig. L'actuació política del comte Ramon I (II) va tenir el suport dels bisbes i dels comtes d'Urgell. Per consegüent, a partir d'aquesta data, la Ribagorça i el Pallars van quedar incorporats al conjunt polític i jurídic dels comtats catalans.⁶ Durant els anys de

6. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, *Dels visigots als catalans*, vol. 1, *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona, Edicions 62, 1969, p. 241-254.

domini dels comtes de Tolosa, a mitjan segle IX, hem de pensar que va realitzar-se la partió territorial amb castells, forces i parròquies seguint el model franc, segurament molt semblant a la resta de la Marca Hispànica.

L'existència de les parròquies va generalitzar-se en el bisbat d'Urgell a partir del segle X. Aquest fet comportà tornar a valorar una data, sempre discutible, com és la que s'ha atribuït a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell. No hi ha dubte que aquesta organització parroquial tenia la seva base legal en la divisió parroquial carolíngia que va desenvolupar-se durant els segles VIII i IX.⁷

A la segona meitat del segle IX, durant el govern dels comtes de Tolosa, Frèdol i Bernat, van donar-se les condicions polítiques, tant laiques com eclesiàstiques, per realitzar-se la colonització i el poblament d'aquestes comarques. L'establiment de la partió política i militar del territori de la vall Ferrera i de la coma de Burg fou organitzada a l'entorn de tres forces —Alins, Araós i Àreu— i sis castells —Alendo, Burg, Farrera, Glorieta, Tírvia i Tor.⁸ El govern eclesiàstic va estructurar-se mitjançant vuit parròquies, amb una extensió i dedicació pastoral relacionades amb les estructures de poblament condicionades per forces i castells.

La manca d'actes de consagració és un greu problema a l'hora d'estudiar el sistema parroquial del comtat de Pallars. A la diòcesi d'Urgell tenen continuïtat a partir de la consagració de l'església de Sant Climent de Campelles (6 de desembre de 857)⁹ i, especialment, amb el govern del bisbe Nantigís (900-914).¹⁰

L'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell ha estat datada d'una manera tradicional a l'any 839,¹¹ emperò Cebrià Baraut va considerar que no podia redactar-se si no era una data posterior a l'any 860.¹² Antoni Pladevall pensa que aquest document fou redactat a la darrerria del segle IX.¹³

7. Michel AUBRUN, «La Paroisse "Carolingienne". VIIIe-IXe siècles», a *La paroisse en France des origines au XVe siècle*, París, Picard, 1986, p. 33-68.

8. «Castells i edificacions militars del Pallars Sobirà i del Pallars Jussà anteriors al 1300», a *Catalunya romànica*, vol. 15, *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40-45.

9. Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel-litana, 1986, p. 60-61, doc. 4.

10. Cebrià BARAUT, «Episcopologi d'Urgell», a *Catalunya romànica*, vol. 6, *Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 48.

11. Josep PUIG I CADAFALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY I CASALS, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. 1, *Precedents: l'arquitectura romana. L'arquitectura cristiana preromànica*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1983, p. 408-409, segona edició facsímil.

12. Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions...*, 1986, p. 44-45.

13. Antoni PLADEVALL I FONT, «L'organització de l'església a la Catalunya carolíngia», a *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*, Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 53-58.

Aquestes datacions no coincideixen amb la valoració cronològica feta per Manuel Riu i Riu, que pensa que la seva actual redacció havia de fer-se entre els anys 952 i 969.¹⁴ La relació de les parròquies existents en el comtat de Pallars que figuren en aquesta acta de consagració no podien existir abans de la intervenció dels comtes de Tolosa a mitjan segle VIII, i potser no foren una realitat fins al govern del comtat de Pallars per Ramon I (II) a partir de l'any 872. Creiem que aquesta llista fou incorporada a aquest arranjament o interpolació de l'acta de consagració feta en una data posterior i probablement pot coincidir amb la butlla del papa Agapit II (951), com pensa M. Riu.

La polèmica entorn d'aquest document continuarà com a hipòtesi de treball, mentre no existeixi altra documentació que ens permeti determinar-ne amb exactitud la cronologia i el contingut. La nostra opinió és que, a la segona meitat del segle IX, es va redactar una llista de les parròquies del bisbat d'Urgell entorn de la problemàtica creada pel bisbe usurpador Esclua de la Cerdanya (885-892?) i el nomenament d'un altre bisbe usurpador a la Ribagorça: Adolf (888-922).¹⁵ Aquesta divisió explicaria la manca d'una relació de parròquies de la Ribagorça. La llista de les que existien al Pallars fou aprofitada a mitjan segle X per demostrar l'antiguitat del domini territorial del bisbat d'Urgell en el comtat de Pallars a la segona meitat del segle IX. Si acceptem aquesta datació de la darrera del segle IX, cal treure'n una conclusió molt important: aquestes esglésies relacionades a l'acta de consagració van tenir un edifici preromànic anterior al romànic o modern que es conserva actualment.

Amb tot i això, continua la problemàtica de la datació de l'existència de les parròquies en el Pallars per la mancança d'actes de consagració i dotació en aquesta comarca. No creiem en la pèrdua en bloc de totes les actes de consagració, tot i que hem detectat moltes vegades pèrdues molt concretes de data i lloc. La nostra pregunta és: podia, canònicament, una parròquia tenir una activitat i funció pastorals sense ésser consagrada? La contestació seria positiva si pensem que la majoria o totalitat de les parròquies del comtat del Pallars eren esglésies pròpies, fundades pel poder sobirà i vinculades a forces i castells. Per això no calia dotar-les, tot i que el bisbe havia d'aprovar el nomenament dels seus rectors.¹⁶

14. Manuel RIU I RIU, «La consagració del 819: problemes sobre la seva autenticitat», a *Catalunya romànica*, vol. 6, *Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 318-320.

15. Jordi BOIX I POCIELLO, «Els bisbes de Ribagorça-Roda», a *Catalunya romànica*, vol. 16, *La Ribagorça*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 48.

16. Michel AUBRUN, «La Paroisse "Carolingienne"...», 1986, en especial l'apartat «Les patrons laïcs», p. 36 i s.

EL COMTAT DE PALLARS SOBIRÀ (SEGLES IX-XV)

La plenitud feudal assolida a mitjan segle x va suposar el triomf del pensament que els poders sobirà i privat tenien una unitat patrimonial. Aquest patrimoni, segons el costum feudal, es repartia entre cadascun dels fills, fins i tot en el cas que algun d'ells fos eclesiàstic: qui no recorda el comte, abat i bisbe Oliba (†1046).¹⁷ En el Pallars, els comtes Ramon II (III) (947-995), Borrell I (947-995) i Sunyer I (947-1011) van governar associats. Aquest darrer, en sobreviure als seus germans i al seu nebot Ermengol I (995-1010), fou l'hereu únic del patrimoni familiar dels comtes pallaresos i va dividir el territori en dues entitats polítiques, el Pallars Sobirà i el Pallars Jussà, posant fi a cinquanta anys d'un comtat governat per comtes associats. El comte del Pallars Jussà fou Ramon III (IV) (1006-1048) i el comte del Pallars Sobirà, Guillem II (1010 - *circa* 1035).¹⁸

La divisió territorial entre els dos Pallars fou molt complexa i va motivar un seguit de lluites entre els comtes i els seus feudataris i fidels, les quals van desgastar, durant anys, les possibilitats econòmiques d'aquests comtats, que ja eren migrades, especialment al Pallars Sobirà. La guerra i la pau es van succeir durant quasi tot el segle XI, fins a les convinences dels anys 1094 i 1095, en què es va posar fi a les llargues lluites que durant quasi cent anys havien ensagnat les terres del Pallars. Durant tot el segle XII, la problemàtica de la continuïtat del comtat i la crisi econòmica que comportaven les lluites feudals foren els problemes més destacats a la història del Pallars Sobirà.

La vall Ferrera, la coma de Burg i la mateixa població de Tírvia durant el segle XII van tenir una història molt complexa, emperò la realitat era que aquesta estava cada vegada més allunyada de l'organització administrativa i política del Pallars Sobirà. L'endeutament tant dels comtes com de les diferents famílies que dominaven el territori, com ara els Bellera a Tírvia o els Toralla a la vall Ferrera, va permetre que lentament, però de manera continuada, els vescomtes de Castellbò portessin a terme la penetració i el domini d'aquestes terres.¹⁹

17. Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, «El comte», a *L'abat Oliba: Bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, Aedos, 1962, p. 53-62; Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, «L'abat», a *L'abat Oliba: Bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, Aedos, 1962, p. 83-111; Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, «L'elecció episcopal», a *L'abat Oliba: Bisbe de Vic i la seva època*, Barcelona, Aedos, 1962, p. 117-131.

18. Lydia MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, «Els comtes de Pallars anteriors al 1300», a *Catalunya romànica*, vol. 15, *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 27-28.

19. Joan J. BUSQUETA I RIU i Maria-Lluïsa CASES I LOSCOS, «El comtat de Pallars», a *Catalunya romànica*, vol. 15, *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*, Barcelona, Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 25-33.

En el segle xv, la guerra civil catalana contra el comte rei Joan II (1462) i la posterior lluita de domini del comtat del Pallars Sobirà per part dels sobirans, que va finalitzar amb l'empresonament i la mort d'Hug Roger III (1451-1503), motivaren que Joan Ramon Folc de Cardona (†1513), que havia estat el principal valedor de Joan II, fos recompensat amb el títol de duc de Cardona i de marquès del Pallars amb tots els seus béns.²⁰

A l'inici de l'edat moderna, la vall Ferrera, la coma de Burg i Tírvia estaven integrades a la jurisdicció del vescomtat de Castellbò, que fou valorat, de nou, pel duc Ferran de Cardona (1513-1543), tal com ho va descriure Pere Tragó l'any 1519: «Lo dit vescondat de Castellbò és divisit en sinch parts o quarters, ço és: [...] Lo quarter de Tírvia, del qual parlarem avant en cartes.»²¹ En el «quarter de Tírvia»²² aporta la totalitat de la informació sobre Tírvia, la coma de Burg i la vall Ferrera que no havien participat a la guerra ni en contra ni a favor del comte del Pallars Sobirà Hug Roger III, però que van patir les conseqüències d'aquesta lluita amb l'aterrament, per manament dels ducs de Cardona, de les forces i dels castells d'aquest territori.

LES ESGLÉSIES MEDIEVALS DE LA VALL FERRERA

Les esglésies de la vall de Tírvia (vall Ferrera, coma de Burg i Tírvia) que figuren en la llista recollida en l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell²³ són: Besan, Alendo, Farrera, Burg, Virós, Tírvia, Ainet, Alins i Àreu/Araós. En el seu moment de més poblament i riquesa, les parròquies eren catorze. El territori té uns 250 km², per la qual cosa el terme parroquial és d'una gran extensió, condicionada per l'orografia i la concentració de poblament en petits nuclis dispersos per les valls. L'extensió de cada terme parroquial és d'uns 18 km², en lloc dels 4,5 km² que tenen les parròquies de la majoria de les comarques de la Catalunya Vella. Aquesta problemàtica d'extensió i distàncies podria explicar l'existència d'esglésies de culte ocasional en moments molt concrets del calendari de treball, ja sigui agrícola o ramader. Per això no ens han d'estranyar els trenta-cinc temples que ha documentat l'ARCAT durant el període medieval: vint esglésies en

20. S. SOBREQÜÉS I VIDAL, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1957, p. 205 i s.

21. Pere TRAGÓ, *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*, la Seu d'Urgell, Societat Cultural Urgel·litana, 1982, p. 6.

22. Pere TRAGÓ, *Spill manifest...*, 1982, p. 43-62.

23. Cebrià BARAUT, *Les actes de consagracions...*, 1986, p. 53, recull: «Tradimus vero ipsas parrochias comitatu [...] seu eciam ipsas parrochias de valle Tirbiense, Baien et Alende, cum Farrera, et Burg et Viros, Tirbia quoque et Tavascan vel Asneto sive Helinsi vel Haravo».

el municipi d'Alins,²⁴ deu esglésies en el municipi de Farrera²⁵ i cinc esglésies en el municipi de Tírvia.²⁶

D'una d'aquestes trenta-cinc esglésies catalogades, la de Terveu, no se'n coneix la dedicació. Set tenen una dedicació que no respon a les utilitzades en el món medieval. Pensem que l'abandonament desafectà les esglésies, cosa que motivà l'oblit de les primitives advocacions i en donà de noves en la construcció de les edificacions modernes: Sant Francesc Xavier d'Araós i Sant Francesc de Burg; Sant Roc d'Alins i Sant Roc de Farrera (que fins a mitjan segle XIX tenia com a titulació santa Eulàlia); la Mare de Déu de Montserrat d'Alins, la Pietat de Tírvia i la Mare de Déu del Roser de Tírvia. Aquestes tres últimes esglésies havien d'estar dedicades a santa Maria. A l'edat moderna, ampliaren la seva titulació amb una particular devoció a la Mare de Déu. Tot i això, hi ha tres esglésies que han conservat la seva primitiva advocació de santa Maria.

Una capella que mai no fou parròquia, Santa Creu o Santes Creus de Buiro, té una dedicació vinculada a la invenció de la santa Creu per santa Helena. Per bé que gaudí de poca difusió als comtats catalans, tenia centres de culte importants com la catedral de Barcelona i, més tard, el monestir cistercenc de Santa Maria de Santes Creus. Les vint-i-tres esglésies restants estan dedicades a sants de tradició medieval: sant Ambròs, arquebisbe de Milà (339-397); sant Bartomeu, apòstol; sant Climent de Roma (segles I i II); sant Cristòfol, màrtir llegendari de la persecució de Deci (249-251); sant Esteve, diaca i primer màrtir del cristianisme (segle I); sant Feliu, màrtir de gran devoció a la Catalunya altmedieval (Girona, segle IV); sant Joan Baptista, el precursor; sant Julià, bisbe de Toledo, (segle VII); sant Lliser (Lleir), bisbe de Cose-rans (s. VI) i, per alguns autors, bisbe de Lleida (s. III-IV); sant Martí de Tours (†397); sant Miquel arcàngel, príncep dels àngels; sant Pere, cap del col·legi apostòlic; sant Quirze, bisbe de Barcelona, de gran devoció a la Catalunya medieval (s. VII); sant Serni o Sadurní, bisbe de Tolosa (s. III); sant Vicenç, màrtir a València; santa Eulàlia de Mèrida (segle III), i santa Llúcia, màrtir romana de la persecució de Dioclecià (s. III).

24. Ainet de Besan: Sant Julià; Àreu: Sant Climent, Sant Feliu i Sant Joan Baptista; Alins de Vallferrera: Mare de Deu de Montserrat, Sant Martí, Sant Quiri, Sant Vicenç, Sant Roc i Santa Maria de la Torre; Araós: Sant Esteve i Sant Francesc; Besan: Sant Miquel i Santa Maria; Buiro: Santes Creus; Norís: Sant Serni; Tor: Sant Ambròs, Sant Pere i Sant Piri (Pere) del Roc, i Virós: Sant Lliser.

25. Alendo: Santa Eulàlia; Burg: Sant Bartomeu, Sant Cristòfol i Sant Francesc; Farrera: Sant Roc, Santa Llúcia i Santa Maria de la Serra; Mallolís: Sant Martí; Montesclado: Sant Esteve i Sant Quirze de la Glorieta.

26. Terveu; Tírvia: Sant Feliu, Sant Joan, la Pietat i el Roser.

Vint-i-quatre d'aquestes esglésies tenen prou entitat preromànica o romànica; considerem les altres deu d'origen medieval amb grans modificacions o reconstruccions d'època moderna, que fan impossible, sense una acurada recerca arqueològica, determinar el seu estil arquitectònic originari i la datació de la construcció. Aquestes darreres són descrites, breument, com a complement del treball.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES
MUNICIPI D'ALINS

ALINS, Mare de Déu de Montserrat

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XII-XIII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 59"; latitud 42° 33' 00"

Coordenades UTM: 3620 47121

Notícies històriques

D'aquesta església d'origen romànic, no en tenim referències documentals ni en coneixem la funcionalitat eclesiàstica en l'època medieval. Per la seva situació, hem de pensar que s'hauria de relacionar amb el poblament de la vila baixa d'Alins. Amb tot, la seva advocació de la Mare de Déu de Montserrat havia d'ésser posterior al segle XIII, per bé que creiem que anteriorment devia estar dedicada a santa Maria. És probable que aquest canvi de titularitat no permeti la seva identificació històrica. El pare Narcís Camós no la cita en la seva obra *Jardín de María. Plantado en el Principado de Cataluña* de l'any 1627, fet que ens fa pensar que aquesta església encara no devia tenir prou renom marià. El fet que hi hagi dues esglésies a la vila baixa, una de romànica (Mare de Déu de Montserrat) i l'altra moderna (Sant Vicenç), és paral·lel al cas d'Àreu, on trobem una església romànica dedicada a sant Joan i una de moderna a sant Climent.

Descripció de l'edifici

De la desapareguda església de la Mare de Déu de Montserrat d'Alins, només hem pogut intuir-ne l'estructura a partir del testimoni gràfic de Josep M. Gavín, que la fotografià l'any 1979. En aquells moments, es conservava part de la nau coberta amb volta de canó i un campanar de cadireta d'un sol ull.

Aquesta mateixa visió de l'edifici és descrita per Joan Camp l'any 1984, el qual apunta que el campanar d'espadanya no es troba damunt de la façana; per tant, hem de deduir que estava situat sobre un tram de la volta de la nau, fet no gaire usual entre les construccions romàniques. Entre aquestes, podem citar l'església de Sant Miquel de Segur (Baix Penedès), la qual presenta la cadireta davant d'un arc doblor del primer tram de la nau.

L'any 1991, per dissort, les referències testimonials arquitectòniques acabades d'esmentar s'havien esfondrat i en restava només un fragment de la volta una mica més reculada cap a llevant. L'any 1999, la fràgil estructura de l'edifici denotà encara més el pas del temps, tot i que encara en quedava dret un contrafort en el mur sud. En la visita que efectuà la primavera de 2004, l'ARCAT observà que d'aquest edifici ja només restava un fragment del mur nord i una mínima part del mur est. Les restes conservades de la construcció foren aterrades per eixamplar la carretera i fer més àmplia la vorera.

Actualment, del mur nord encara es conserva la cornisa que ens marca l'inici de la volta, i la part de llevant del temple, la qual ha estat arrebossada amb ciment, cosa que no ens permet constatar-ne l'estructura original.

L'estudi del material gràfic que ha arribat fins als nostres dies permet fer unes agosarades hipòtesis. Aquesta església, en origen, podia haver estat un edifici d'una sola nau amb un absis semicircular a la capçalera, avui dia desaparegut sense deixar cap vestigi de les seves traces, o bé una construcció de planta rectangular, de llargària indeterminada, coberta amb una volta de mig punt, la qual, suposadament, estava suportada per arcs doblers damunt un dels quals es construï el campanar d'espadanya. Si acceptéssim el primer suggeriment, és evident que el mur de llevant, conservat en part, fou edificat en una època posterior, potser en el moment en què l'absis s'esfondrà.

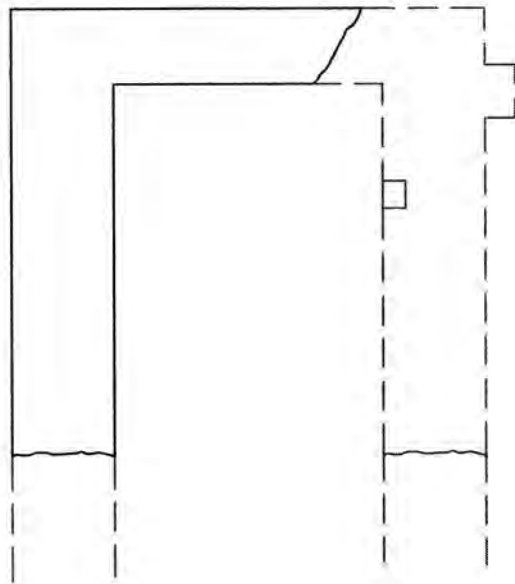
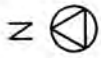
Per les restes que encara avui hem pogut observar en el mur nord i els testimonis gràfics, creiem que aquesta edificació podria tenir una possible datació dins el marc cronològic dels segles XII o XIII.

Estat actual

Església molt mal conservada; només en resta un fragment del mur nord.

Bibliografia

«Alins. Capella de la Mare de Déu de Montserrat», núm. 13, 1991, p. 120; BOSCH, 2001, p. 37; CAMÓS, 1949, p. 334; CAMP, 1984, p. 41; ENRÍQUEZ, 1976, p. 60; GAVÍN, 1981, p. 17; ROCAFORT, s. a., p. 660.

1:100

FIGURA 1. Mare de Déu de Montserrat d'Alins. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

ALINS, Sant Quiri

Renom: ALINS, Sant Quirze; ALINS, Sant Quir

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Castellera

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 59"; latitud 42° 32' 40"

Coordenades UTM: 3622 47119

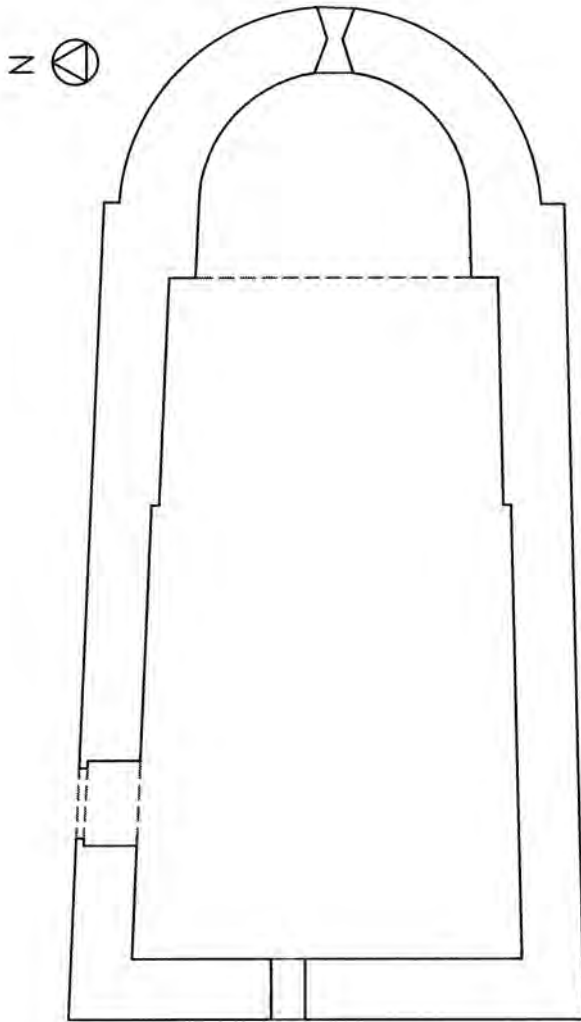
Notícies històriques

No conservem notícies que ens indiquin que aquesta església fos la capella de la força d'Alins manada destruir l'any 1513 pel duc de Cardona. Al l'acta de consagració de la catedral de la Seu d'Urgell es fa referència a «[...] ipsas parochias de valle Tirbiense [...] sive Helinsi [...]», que hem de suposar que es refereix a l'església de la força, fos o no l'actual capella de Sant Quiri. Malgrat això, la situació geogràfica de Sant Quiri ens duu a pensar que aquesta havia d'ésser l'església de la fortalesa.

Per la visita pastoral de 1758, sabem que era una capella que complia les condicions necessàries per realitzar-hi culte i que tenia trenta-nou lliures de renda. L'any 1845, Pascual Madoz escriu que l'ermita de «San Quirce» estava situada al sud del poble d'Alins i a un quart d'hora de camí. En el pla parroquial de 1904, es diu que encara era oberta al culte. Després d'aquesta data, probablement a causa de la Guerra Civil, fou abandonada i, posteriorment, restaurada a la dècada dels vuitanta.

Descripció de l'edifici

Sant Quiri d'Alins és un edifici de nau rectangular amb absis semicircular a la capçalera, amb una nau que mesura 8,90 m de llargària per 4,80 m d'amplà-

1:100

FIGURA 2. Sant Quiri d'Alins. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

ria, i un absis de 2,80 m de profunditat per 3,60 m de llum. El seu interior és cobert amb encavallades de fusta i volta de quart d'esfera a la part absidal. Per la part exterior, la coberta en ambdós espais és resolta amb lloses de pissarra. Un arc triomfal, de perfil rodó i dibuixat amb dovelles radials, separa els dos àmbits de l'església. Del paviment medieval de la nau, no en resten vestigis i actualment és de terra premuda.

A l'exterior, la part més interessant d'aquesta església és la zona de l'absis, presidida per una finestra ressaltada per un arc de mig punt fet amb dovelles fins a l'inici de l'arc. Sota el ràfec del teulat, hom hi troba un rústec fris d'arcuacions cegues amb unes petites mènsules fetes amb pedres verticals. Per dissort, d'aquest repertori ornamental tan sols el de la vessant nord de l'absis és l'original romànic.

En el mur de tramuntana hom hi troba la porta. A l'igual de la finestra, és d'arc de mig punt remarcant per una successió de pedres disposades radialment fins a la línia d'impostes. L'entrada en el mur nord i no en la paret sud, com és propi en les construccions del segle XI, és deguda a l'abrupta orografia del terreny a la part meridional de l'església.

L'aparell constructiu original queda ben diferenciat d'aquell que configura tota la part consolidada i restaurada. El primitiu està format per pedres lloenques de diferents mides col·locades en filades que tendeixen a l'horizontaliat. Aquesta disposició de les pedres s'observa molt més compacta en la zona dels angles dels murs sud-oest i nord-oest. La part refeta es diferencia perquè té una altra tonalitat, per bé que pretén seguir el mateix tipus i la mateixa disposició del parament romànic. En els tres murs de l'edifici resten sengles testimonis dels forats de bastida.

Pel que fa al mur oest, hi ha una obertura rectangular que ocupa bona part de la zona restaurada, per bé que el seu basament és encara l'original.

Restauracions

Per desgràcia, l'estat de conservació de Sant Quiri d'Alins, vers els anys setanta, era tan llastimós com el de tantes altres esglésies de la vall Ferrera. En restava conservada la part de l'absis amb la seva volta, i bona part del mur de ponent i de tramuntana. La part més afectada era el mur meridional. Ben aviat s'evidencià el perill d'esfondrament de la volta de l'absis, cosa que obligà a apuntalar-la, i així es va poder conservar la plàstica exterior d'arcuacions llombardes, pròpies del segle XI, semblants a les que decoren l'absis de Sant Romà d'Aineto. De Sant Quiri caldria també destacar el perfil de la seva porta, feta de pedres grosses del país, que per alguns autors se situa cronològicament en un període anterior al primer romànic.

Any 1986

Amb el suport del Club Excursionista Pirenaic es dugueren a terme dues intervencions d'urgència, una de les quals fou practicada a la zona de l'absis, i l'altra, a la porta del mur nord.

Any 1987

Amb el suport de la Diputació de Lleida, durant els primers mesos de l'any 1987, es realitzà el cobriment total de l'ermita, reaprofitant lloses antigues per a la zona de l'absis i emprant-ne de noves per cobrir el teulat de la nau.

Malgrat els esforços per trobar el paviment original de l'església, es localitzà solament el rocam damunt del qual s'assentava. Amb posterioritat, s'anivellà el sòl per fer-lo practicable.

La total recuperació i consolidació de l'església de Sant Quiri d'Alins fou possible gràcies a l'ajut de la Diputació de Lleida, l'Ajuntament d'Alins, el Club Excursionista Pirenaic i l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera.

Estat actual

Església conservada i restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 111; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BARRAL, 1981, p. 254-255; BELLÈS, 1992, p. 317; BONNÍN i CAHNER, 1989, p. 49; BOSCH, 2001, p. 34 i 37; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 256; BURON, 1994, p. 117; CAMP, 1984, p. 6, 9, 38 i 41-43; CAMP, núm. 3 (1986), p. 17; CAMP, núm. 4 (1986), p. 30; CAMP, núm. 5 (1987), p. 37-39; CAMP, 1987, p. 91; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 27; CATALÀ, 1979, p. 1473; ESCOLÀ, núm. 3 (1986), p. 25; GAVÍN, 1981, p. 19; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 149v; MADOZ, vol. I, 1985, p. 36-37; PALLÁS, 1962, p. 140 i 143; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 82; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 291; ROCAFORT, s. a., p. 666; RODON, núm. 7 (1988), p. 54; RODON, núm. 10 (1989), p. 85; TRAGÓ, 1982, p. 54; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171, 172, 187, 197, 199-201, 216, 219-221, 248-253, 255, 279-280, 282-283, 288-290, 294, 297-298, 308-309, 315, 319, 325, 343-344 i 353-354.

ALINS, Sant Vicenç

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 59"; latitud 42° 33' 00"

Coordenades UTM: 3620 47121

Notícies històriques

Alins ha estat un dels nuclis de poblament més importants de la contrada. Té la categoria de vila, de la mateixa manera que la propera Tírvia. Com en el cas d'Àreu i Araós, Alins estava constituïda per una força i una vila baixa. La força fou derruïda el 1513 per manament del duc de Cardona. Desconeixem l'existència d'una església en aquesta fortalesa, ja fos castellera o parroquial, si és que no l'identifiquem amb la capella de Sant Quiri. A l'acta de consagració de la Seu d'Urgell hi ha la primera referència a la parròquia d'Alins, segurament situada a la força, però en no tenim documentat el trasllat a la vila baixa.

La primera referència concreta a Sant Vicenç d'Alins és la permuta de la quarta part de la dècima de la ribera de Sió per l'església, amb totes les seves pertinences, efectuada el 1055 entre els canonges de Santa Maria de la Seu i el bisbe Guillem.

L'any 1314 és documentada pels delegats de l'arquebisbe de Tarragona en la seva visita al deganat de Cardós. Els dos capellans que servien l'església de Sant Vicenç pagaven catorze sous en la dècima de 1391. Pere Tragó, l'any 1519, confirma que l'església de Sant Vicenç era parroquial.

En la visita pastoral de 1758 s'indica que les parets de l'edifici «estan muy derrotadas y amenazan ruina». En la descripció que es fa de Sant Vicenç en aquest document, es parla de set altars, dues capelles públiques i quatre capelles particulars. Segurament que l'església romànica, de la qual només resta el

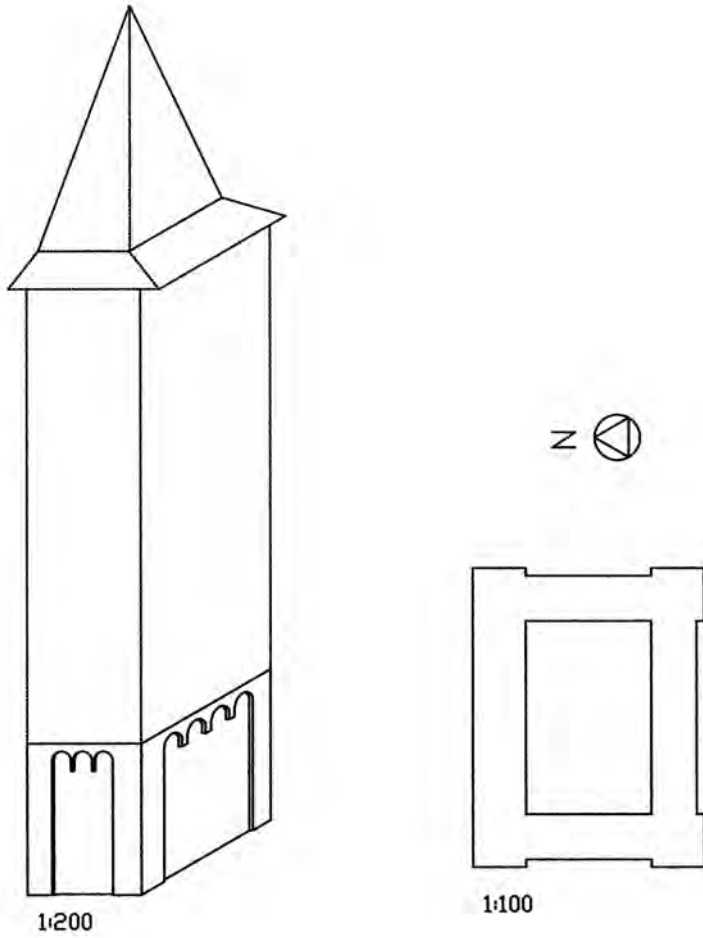

FIGURA 3. Sant Vicenç d'Alins. Campanar. Alçat i planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

pis baix del campanar, fou enderrocada i substituïda per l'actual església després d'aquesta visita.

Vicente de Frígola, l'any 1824, aporta la notícia que aquesta població tenia en el seu terme mines i fargues, fet que explicaria la seva prosperitat, confirmada l'any 1845 per Pascual Madoz, el qual escriu que l'església de Sant Vicenç Màrtir tenia rector i sis beneficiats. Aquesta riquesa de la població queda confirmada pel mateix autor en assenyalar l'existència de dues fargues que utilitzaven el mineral procedent de les mines del terme d'Ainet de Besan.

Descripció de l'edifici

De l'originària església de Sant Vicenç d'Alins, actualment convertida en un edifici barroc, només en resta el tram baix del campanar, que es troba adossat en el mur sud de l'actual construcció, i que mesura 3 m per 4 m. Les tres cares que avui són visibles, presenten una ornamentació de tipus llombard que consisteix en seqüències de lesenes i arquacions cegues.

Als costats de l'oest i l'est, les arquacions cegues prenen un ritme de tres arcades. Contràriament, a la part sud, que presenta més amplària, són quatre els arquets cecs que es repeteixen entre les bandes llombardes.

Hom ha de suposar que, en origen, els diferents pisos del campanar eren separats per un fris de dents de serra que es disposava en paral·lel per damunt de les arquacions, i del qual, per dissort, només ha quedat una part en el cantó oest.

Alguns autors constaten que, en el parament oest, hi ha una finestra d'espitllera. No obstant això, en la campanya feta per l'ARCAT l'any 2004, només s'ha pogut comprovar que en aquesta zona del parament hi ha un petit forat que no podem considerar una finestra de la tipologia anteriorment esmentada.

En les parts on l'arrebossat deixa entreveure el parament, aquest és format per carreus irregulars reforçats amb altres de més grans i molt més ben tallats als escaires.

La tipologia de l'aparell, alhora que la decoració plàstica d'aquesta base del cloquer, ens permet de situar cronològicament aquest campanar, i per consegüent, l'església romànica desapareguda, en el segle XI.

Com a singularitat, de totes les edificacions romàniques de la vall Ferrera només hem pogut observar una decoració de prototipus llombard en l'esmentat campanar i en els absis de les esglésies de Sant Serni de Norís i Sant Quiri d'Alins.

Hem de subratllar també que el basament d'aquest campanar de Sant Vicenç és l'únic testimoni de cloquer de torre de planta quadrada del segle XI

que es conserva a la vall Ferrera. Tot i això, a l'església de Sant Pere de Tor se'n conserva un altre de dimensions més reduïdes, que, a causa de les múltiples transformacions i de l'arrebossat que el cobreix, és difícil determinar si és del segle XI o XII.

Estat actual

Només en resta la base del campanar.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 109-110; BARAUT, 1983, p. 59, doc. 675; BARAUT, 1984-1985, p. 73, doc. 941 i p. 184-185, doc. 1065; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BENITO, 1993, p. 40; BERTRAN, 1979, p. 309; BONNÍN i CAHNER, 1989, p. 49; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 255-256; BURON, 1994, p. 117; CAMP, 1984, p. 41 i 49; CATALÀ, 1979, p. 1473; ENRÍQUEZ, 1976, p. 60; FRÍGOLA, 1824, s. p. [vegeu el *Corregimiento de Talarn*]; GAVÍN, 1981, p. 17; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 138v; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 148r-150v; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; MADDOZ, vol. I, 1985, p. 36-37; MARTÍNEZ, 1991, p. 148-152 i 155-160; MESTRE i ADELL, 1999, p. 109; PLADEVALL i FONT, 1984, p. 82; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 291; ROCAFORT, s. a., p. 666; TRAGÓ, 1982, p. 54 i 56; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 188, 198, 249-250, 343, 344 i 355.

ARAÓS, Sant Esteve

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Araós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 34"; latitud 42° 32' 10"

Coordenades UTM: 3572 47110

Notícies històriques

La parròquia de Sant Esteve, situada a la vila baixa, fou visitada pels delegats de l'arquebisbe de Tarragona el 1314, juntament amb les altres parròquies del deganat de Cardós. En la dècima de 1391, s'indica que el capellà havia de pagar una lliura i nou sous. L'any 1758 l'edifici estava en bon estat i disposava d'un altar principal i tres de secundaris, tal com consta a la visita pastoral. L'any 1845, Pascual Madoz escriu que la parròquia de Sant Esteve tenia rector i un beneficiat de sang.

Descripció de l'edifici

L'església parroquial de Sant Esteve d'Araós és un edifici d'una sola nau, de 10,70 m de llargària per 4,40 m d'amplària, capçada a llevant per un absis semicircular, de 2,50 m de profunditat per 4 m de llum. Malgrat tot, la seva planta original ha estat molt modificada en el decurs de la seva història, per l'obertura tant de diverses capelles laterals com d'una sagristia.

El presbiteri està cobert amb volta de quart d'esfera i s'hi accedeix a través d'un arc triomfal de perfil lleugerament apuntat. L'absis té dues finestres de doble esqueixada, una d'orientada a l'est i l'altra al sud.

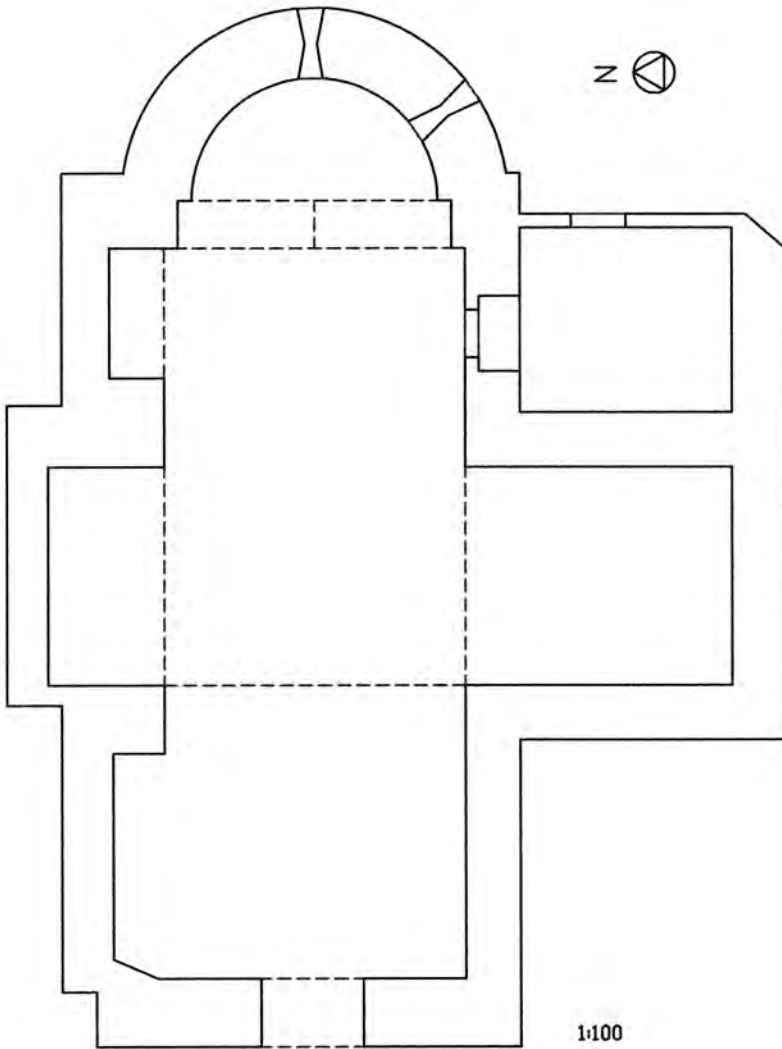

FIGURA 4. Sant Esteve d'Araós. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herera)

La planta original, en una època indeterminada, fou modificada pel costat sud amb l'obertura de la sagristia, prop de l'absis, i una capella, al bell mig del mur. A la paret de tramuntana, a continuació de l'arc triomfal, s'obrí una petita capella que ocupa el gruix del mur original. A continuació, hom troba una altra obertura de profunditat més acusada. Si bé les modificacions del cantó de migdia creen una projecció regular, en el mur nord aquestes alteracions dibuixen un perfil exterior esglaonat.

Actualment, la porta d'accés al temple es troba a l'oest, per bé que en les restes originals del parament exterior del mur sud, hom hi intueix, tapiada, la silueta d'una porta de mig punt, prop de la paret de la capella moderna, que caldria pensar que era l'accés primitiu a l'església. En aquest mateix pany de paret, vora de la porta, hi ha restes d'un element que induiria a suposar l'existència d'un porxo.

L'observació de l'estructura exterior de l'edifici també evidencia d'una manera ben palesa les modificacions que són visibles des de l'interior del temple. Hom pensa que, en el decurs del temps, l'estructura inicial de l'edifici fou realçada i que la coberta actual devia correspondre, tal vegada, al moment de l'ampliació amb les capelles laterals. Sorpren el mur est sobrealçat, car sembla poder-s'hi intuir la inclinació de la primitiva coberta. En aquest mateix costat, hi ha possibles vestigis de l'arrencada d'un campanar d'espadanya d'un sol ull tapiat, que després fou convertit en una mena de finestra, també paredada. Així doncs, pensem que aquesta església, en origen, tenia el campanar de cadireta recolzat sobre l'arc triomfal, com seria el cas de Santa Eulàlia d'Alendo, dins la coma de Burg.

Per tant, creiem que la part més antiga conservada d'aquest edifici és la zona de l'absis, on el mur perimetral és encara l'original, com també ho són la disposició de les dues finestres que donen llum a aquest espai. Aquesta hipòtesi recolzaria en la tipologia de la finestra del cantó sud de l'absis, de dovelles radials fins a l'inici de l'arc, prototipus que respon a les construccions del segle XI. En aquesta zona absidal és també on l'anàlisi del parament correspon a una època més reculada en el temps.

Malgrat les múltiples transformacions que ha patit aquest edifici en el decurs de la seva història i malgrat les escasses referències atribuïbles al període romànic, hom pensa que la datació d'aquest edifici hauria de situar-se dins el marc dels segles XI i XII.

Restauracions

L'església de Sant Esteve, en ésser la parroquial d'Araós, ha arribat als nostres dies en un bon estat de conservació, malgrat les successives modificacions

que ha sofert des de l'època romànica. Els únics desperfectes que s'hi evidencien foren el desplom de la façana campanar i, a causa d'aquest, la separació de la biga carenera. En conseqüència, l'aigua s'anà filtrant a l'edifici, cosa que malmeté els elements de fusta i que hauria pogut causar l'esfondrament de la coberta.

Anys 1992-1994

Es desmuntà, pedra per pedra, la façana campanar a fi i efecte de tornar-la a aixecar correctament i sense la desviació que tenia. Es procedí també a polir i restaurar l'interior, procés al llarg del qual es descobriren unes pintures no romàniques ubicades en la volta de l'absis, que foren restaurades posteriorment.

Estat actual

Església conservada molt modificada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 111-112; «Araós», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 3, 1989, p. 57; BERTRAN, 1979, p. 308; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 256; BURON, 1994, p. 118; CAMP, 1984, p. 36; GAVÍN, 1981, p. 21; L'ERMITÀ, núm. 17 (1993), p. 146; L'ERMITÀ, núm. 18 (1994), p. 159-160; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 137r; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 146; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; MADOZ, vol. I, 1985, p. 59; OLIVER, 1997, s. p.; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 82; RIU I RIU, núm. 12 (1990), p. 105; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 292; ROCAFORT, s. a., p. 672; VIDAL-VILASECA, p. 187, 198-201, 250, 280, 298-299, 308, 343, 346 i 347.

ARAÓS, Sant Francesc

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Araós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 19"; latitud 42° 32' 10"

Coordenades UTM: 3566 47109

Notícies històriques

La capella de Sant Francesc és un temple de dedicació medieval desconeguda, situat a un quart d'hora a l'oest de la població d'Araós. Segons Pascual Madoz (1845), l'advocació era la de sant Francesc Xavier (1506-1552), sant d'època moderna i no medieval. Aquest sant fou canonitzat el 1622, data a partir de la qual s'inicia el seu culte a l'Occident europeu. Maria-Lluïsa Cases ha suggerit que podria identificar-se amb l'església de Sant Genís, sant medieval, esmentada en la visita pastoral de 1662 i de la qual s'ignora l'emplaçament. Aquest canvi d'advocació podria haver estat conseqüència del fet que l'església quedés desafectada i fos necessari donar-li una nova dedicació.

En l'*Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*, redactat l'any 1519, s'indica que «en lo lloch de Arahós havia dues poblacions, ço és la força e fortaleza, la qual de les cases fehia fortaleza e muralla, e la vila o cases baix sens muralla». Aquesta nota permet creure que Sant Francesc era l'església de la força d'Araós, com passa en altres indrets de la vall Ferrera que tenen dos nuclis de població.

Aquesta capella podria ésser l'església citada a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, mencionada amb el nom d'*Harauo*. Diversos autors han cregut que aquest esment es refereix a Àreu, però nosaltres no descartem la possibilitat que es refereixi a Araós.

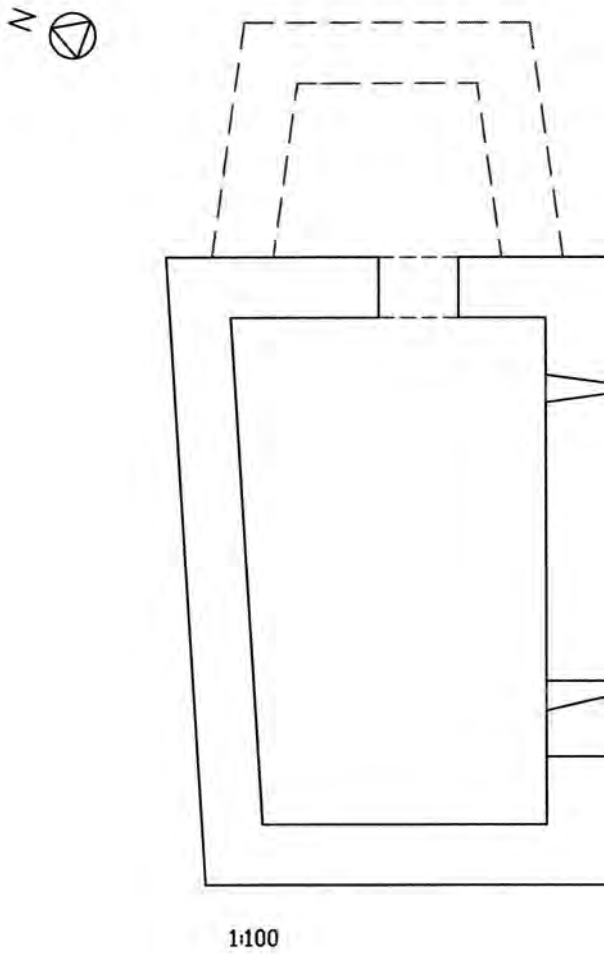

FIGURA 5. Sant Francesc d'Araós. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

En la visita pastoral de 1758, se citen tres esglésies en bon estat a la jurisdicció de la parròquia d'Araós, però no se'n dona l'advocació. Per tant, desconeixem si una d'aquestes era Sant Francesc. En el pla parroquial de 1904, s'esmenta al terme d'Araós la capella de Sant Francesc Xavier, entre d'altres. Degué ésser oberta al culte fins a la Guerra Civil espanyola, en què fou destruïda.

Descripció de l'edifici

Una de les esglésies més interessants de la vall Ferrera és, sens dubte, Sant Francesc d'Araós. Avui dia, aquest edifici és de planta rectangular, de 6,80 m per 3,90 m, cobert a dues vessants, resolta amb lloses de pissarra, porta a l'est i un petit campanar de cadireta d'un sol ull situat damunt de l'entrada.

L'estudi detingut dels seus paraments exteriors permet d'entreveure alguns elements que, potser, podrien justificar la hipòtesi que desenvoluparem més endavant. Al mur sud, prop de ponent, s'observa l'espai d'una porta tapiada, la qual s'insinua també a l'interior. Malgrat que actualment no és practicable, en un moment indeterminat, s'obrí una finestra en l'angle que forma la llinda i el brancal dret de l'antiga porta. Si prosseguim l'anàlisi d'aquest mur i ens situem arran de l'angle sud-est, hi veiem una altra obertura. Tant aquesta última com l'anterior són rectangulars i d'una sola esqueixada. Entre aquestes dues finestres es distingeixen filades d'*opus spicatum*. A la resta dels murs perimetrals que corresponen a l'edifici original, s'hi diferencia la part antiga de la restaurada. El tipus de parament és format per pedres petites disposades de forma irregular amb reforçaments de carreus més importants als escaires.

La part més emblemàtica de tot l'edifici, i alhora polèmica, és indubtablement l'arc de ferradura que presideix el parament del mur de llevant. Molts estudiosos s'han interessat per aquesta obertura, perquè la seva tipologia és l'habitual en el període preromànic. Alguns autors suggeriren l'existència d'un absis primitiu al qual s'accedia a través d'aquest arc ultrapassat i, per tant, l'església, en origen, devia tenir la capçalera orientada vers l'est, i no a ponent tal com la trobem actualment. L'any 1990, per esbrinar l'existència d'aquest presbiteri, s'iniciaren unes excavacions dutes a terme pel Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, que no aportaren una solució satisfactòria sobre la presència d'aquest espai. Amb les prospeccions arqueològiques quedà al descobert el basament d'un mur perpendicular al parament de llevant i situat entre l'arc de ferradura i l'angle nord-est de l'edifici, i restes de morter de calç sobre la pedra viva disposades al sud i en paral·lel a la base descoberta. Per l'arqueòleg Eduard Riu-Barrera, aquesta troballa no fou suficient per justificar que en aquest sector de l'edifici es desenvolupava un espai quadrat o trapezoï-

dal. Malgrat l'ajut que sempre proporciona als historiadors de l'art qualsevol estudi arqueològic, pensem que, en aquest cas, les conclusions a les quals arribaren els serveis d'arqueologia de la Generalitat de Catalunya foren poc agosarades, ja que no es tingueren en compte altres edificis prou coneguts del mateix període que els haurien pogut aportar prou punts de referència per poder establir una hipòtesi més concreta. Dins del món altmedieval català, conservem un nombre suficient d'esglésies preromàniques que permeten establir unes tipologies constructives ben definides i diferenciades. La majoria d'aquestes esglésies són de dimensions reduïdes, d'una sola nau, absis rectangular orientat vers llevant i arc de ferradura que separa el cos de l'església de la capçalera.

Després d'haver dut a terme un detingut estudi *in situ* i d'haver valorat la situació geològica i històrica de la contrada, hom s'inclina a pensar que la disposició actual de Sant Francesc d'Araós està equivocadament invertida, que mai no va tenir la porta a l'est com avui dia la veiem i que la seva vertadera fisonomia era amb una porta d'accés al sud, els vestigis de la qual són avui visibles, i amb un petit absis rectangular el mur nord del qual quedà al descobert l'any 1990. La nostra hipòtesi és coincident amb la que establí Camil Pallàs vers els anys seixanta.

Hom pensa que Sant Francesc d'Araós respon perfectament a la tipologia planimètrica de les esglesioles preromàniques del segle x, de les quals encara avui ens perduren notables exemples.

Restauracions

D'ençà que Camil Pallàs, el 1962, donà a conèixer la que podria ésser la joia de la vall Ferrera, es prengué consciència de la importància historicoartística d'aquest edifici. En aquells moments, l'església presentava un estat molt precari, atès que de la seva estructura original només es mantenien drets part dels murs perimetrals i un arc de ferradura. En el decurs dels anys seixanta, un grup d'estudiosos, sense cap ajut institucional, encapçalats per Camil Pallàs, Francesc Gurri, Enric Esteve i Joan Tous, feren la primera aportació perquè aquest edifici preromànic es perpetués al llarg de la història de la vall Ferrera. Amb aquesta finalitat, construïren un contrafort per evitar l'esberlament del mur est i injectaren ciment entre les juntes radials de les dovelles de l'arc de ferradura, amb la qual cosa se n'evità l'ensulsiada. D'aquest mateix moment es conserva un primer projecte de reconstrucció, proposat per Camil Pallàs.

Malgrat aquestes primeres obres de consolidació, no s'evità el progressiu deteriorament de l'edifici, que en motivarà l'inici de la restauració definitiva a finals dels anys vuitanta.

Any 1987

L'esllavissament d'una part del mur est en la seva unió amb la paret sud feia perillar l'estabilitat de l'arc de ferradura, que havia començat a cedir i podia acabar esfondrant-se. Per tal d'evitar-ho, l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera, a finals de l'any 1987, procedí a la refeta d'aquesta part del mur.

Any 1988

S'inicien, en dues fases, les tasques d'arranjament, que consistiren a treure la bardissa i la runa de l'interior de l'església, fet que rebaixà el nivell de sòl un metre. El rocam recuperat d'entre la runa es conservà per aprofitar-lo en properes restauracions. La neteja de la nau de l'església deixà visible el paviment configurat per lloses de diferent mida, exceptuant la part central, on l'enllosat havia desaparegut. Així mateix, quedaren al descobert restes de pedra tosca i granítica que configuraven la base del peu de l'altar.

Any 1991

A finals d'aquest any, gràcies al finançament del Club Excursionista Pirenaic, fou possible la refeta de l'angle nord-est de l'església, tot aprofitant bona part de les pedres procedents de la runa de l'interior de l'església.

Anys 1991-1998

Entre els anys 1991 i 1998, s'acabaren de consolidar els murs fins al nivell actual, alhora que s'erigí un petit campanar d'espada d'un sol ull damunt la paret est de l'edifici. Aquestes obres foren possibles gràcies al suport de diversos estaments oficials, l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera i el Club Excursionista Pirenaic.

Any 1998

Finalment, aquest any es cobrí el teulat amb lloses de pissarra local.

Excavacions

Per tal d'aclarir els dubtes sobre la primitiva configuració d'aquesta església, el Servei de Patrimoni Arquitectònic de la Generalitat de Catalunya, a petició de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera, es féu càrrec de l'excavació de la zona est de l'edifici.

Any 1990

Durant els dies 20 i 21 de març, l'arqueòleg Eduard Riu-Barrera, ajudat per Joan Camp, procedí a l'excavació per tal de trobar el mur perimetral del suposat absis. Amb aquesta finalitat, es féu un sondeig de 6 m per 7 m davant la façana est, fins a assolir el nivell de la roca, que es trobava tan sols a 0,25-0,30 m de profunditat.

Es descobrí la base d'un mur perpendicular a la façana situat entre l'arc de ferradura i l'angle nord-est de l'edifici. Aquest basament, assentat directament damunt de la roca, mesurà 2,80 m de llargària i 0,55 m de gruix, i estava ben travat en la seva unió amb el mur est de l'edifici. En la resta de l'excavació no es trobà cap més testimoni d'edificació, excepte vestigis de morter de calç dispersos damunt la roca i que fan suposar l'existència de construccions actualment desaparegudes.

Estat actual

Església conservada modificada i restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 113-114; BARAUT, 1986, p. 52-56, doc. 2; BARRAL, 1981, p. 56-57, 84, 96-97, 168 i 170; BELLÈS, 1992, p. 317; BENITO, BOLÒS i BUSQUETA, 1993, p. 112-113; BOSCH, 2001, p. 34, 37 i 39; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 257; BURON, 1994, p. 118; CAMP, 1984, p. 6, 36 i 85; CAMP, núm. 8 (1988), p. 66-67; CAMP, núm. 11 (1990), p. 90; CAMP, núm. 12 (1990), p. 108-109; CAMP, núm. 26 (1998), p. 253-254; CATALÀ, 1979, p. 1473; «Donatius», núm. 6 (1987), p. 52; ENRÍQUEZ, 1976, p. 58; FONTAINE, 1977, p. 423; GAVÍN, 1981, p. 22; JUNYENT, 1983, p. 83; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 146v; MADOZ, vol. I, 1985, p. 59; MES-

TRE i ADELL, 1999, p. 108; MORA, núm. 9 (1989), p. 76; PALLÁS, 1962, p. 140 i 144-145; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 82-84; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 292; RIU I BARRERA, núm. 12 (1990) p. 104-108; RODON, núm. 10 (1989), p. 85; «Sant Francesc d'Araós», núm. 6 (1987), p. 14; «Sant Francesc d'Araós», núm. 7 (1988), p. 55; «Sant Francesc d'Araós», núm. 13 (1991), p. 119; «Sant Francesc d'Araós», núm. 14 (1992), p. 122; «Sant Francesc d'Araós», núm. 25 (1997), p. 253; «Sant Francesc d'Araós», núm. 27 (1998), p. 276; «Sant Francesc d'Araós», núm. 29 (1999), p. 291; SARRATE, 1963-1965, p. 168-169; SARRATE, 1969-1970, p. 115, 117-121, 123-124, 126-128, 131 i 133-137, làm. 1, 2, 3, 4, 5 i 24, fig. 2, 4 i 5; SARRATE, 1973, làm. s. p.; SARRATE, 1991, p. 27; TRAGÓ, 1982, p. 51; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 172, 173, 176, 186, 190, 222, 226, 227, 249, 343, 345 i 353.

ÀREU, Sant Feliu de la Força

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Àreu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 19' 24"; latitud 42° 35' 35"

Coordenades UTM: 3619 47169

Notícies històriques

En la polèmica acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell, se cita «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...] vel Harauo [...]». Alguns autors han interpretat aquest topònim com la parròquia d'Àreu. Un cop acceptada una datació per a aquest fals/interpolat document en la segona meitat del segle IX, suposem que aquest seria el moment de l'edificació de la força, situada en un punt estratègic de domini del port d'Àreu o de Boet (2.501 m), que comunica aquesta vall amb la de l'Ariège. Aquest pas té una distància de tres hores de camí i, antigament, era la via d'exportació de la llana des de la vall Ferrera fins a França.

L'església de Sant Feliu, situada a la força d'Àreu, fou a la vegada castellera i parroquial, funció, aquesta última, que va continuar durant tot el període medieval. El seu origen és preromànic, però la seva continuïtat històrica féu que l'edifici que es conserva actualment sigui romànic. L'any 1519, Pere Tragó ens aporta la notícia que a la força hi havia l'església parroquial i que la vila inferior, sense emmurallar, també tenia una església amb funcions de sufragània, però no pas parroquial.

Sant Feliu va continuar com a parròquia durant l'edat moderna, tal com s'esmenta a la visita pastoral de 1575. En la de l'any 1758, s'escriu que l'església de Sant Climent, situada a la vila baixa, és la parròquia i que ha desplaçat la titularitat de Sant Feliu de la Força. Al contrari, l'any 1845, Pascual Madoz

especifica que «San Félix» era la parròquia i que hi havia rector i dos beneficiats. No cita cap altra església dins el terme parroquial d'Àreu. L'any 1907, Lluís M. Vidal escriu «[...] al peu d'una iglesieta romànica arrimada a la montanya, construcció sense cap mèrit, a la qual se té d'entrar passant primer per un portal deixat en una gruixuda paret que sosté les campanes al costat del àbsid». D'aquest text es pot deduir que Sant Feliu encara tenia culte. A mitjan segle XX estava malmesa i abandonada.

Descripció de l'edifici

Sant Feliu de la Força d'Àreu és una església castellera que té una planta d'una sola nau, de 10 m de llargària i 5 m d'amplària, i un absis semicircular a la capçalera orientada a l'est, amb una profunditat de 2,20 m i una llum de 3,60 m. L'entrada al temple es realitza a través d'un porxo adossat al mur meridional, l'accés del qual s'obre per la part de llevant, amb un pas que dibuixa un arc adovellat fins a la línia d'imposta.

La coberta de la nau de l'església es resol amb encavallades de fusta. L'absis, com en totes les edificacions de tipus romànic, es cobreix amb una volta de quart d'esfera. L'espai absidal de l'església no està diferenciat per un arc triomfal. Aquest edifici només té dues obertures rectangulars de doble esqueixada a l'absis, una d'orientada a l'est i l'altra al sud.

El mur nord s'estructura continu i sense obertures. En el mur oest trobem una finestra rectangular, possiblement d'època posterior. Hi ha autors que indiquen que en el mur meridional, prop de l'absis, existia una tercera finestra de doble esqueixada. En la campanya d'estudi de l'any 2004, duta a terme per l'ARCAT, no es va poder constatar l'existència d'aquesta obertura. En un moment indeterminat, però d'època moderna, Sant Feliu de la Força d'Àreu fou sobrealçada per damunt de les encavallades de fusta. Aquesta modificació no és visible des de l'interior. El testimoni exterior en són quatre finestres de forma rectangular sota el ràfec de la cornisa, disposades regularment i equidistants.

A l'angle nord-oest de l'interior de l'església és visible part del rocam sobre el qual s'assenten els fonaments de l'edifici. El paviment de l'interior de la nau de l'església conserva un sòl de còdols amb dissenys vegetals, la datació del qual resulta difícil de precisar, atès que l'ús d'aquesta tècnica s'allarga fins més enllà de la baixa edat mitjana.

Sens dubte, la part més interessant d'aquesta construcció és el mur sud, on hi ha la porta d'accés a l'edifici. La seva obertura és resolta amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. També destaca l'espai del porxo, amb un embigat de fusta sostingut per dues columnes.

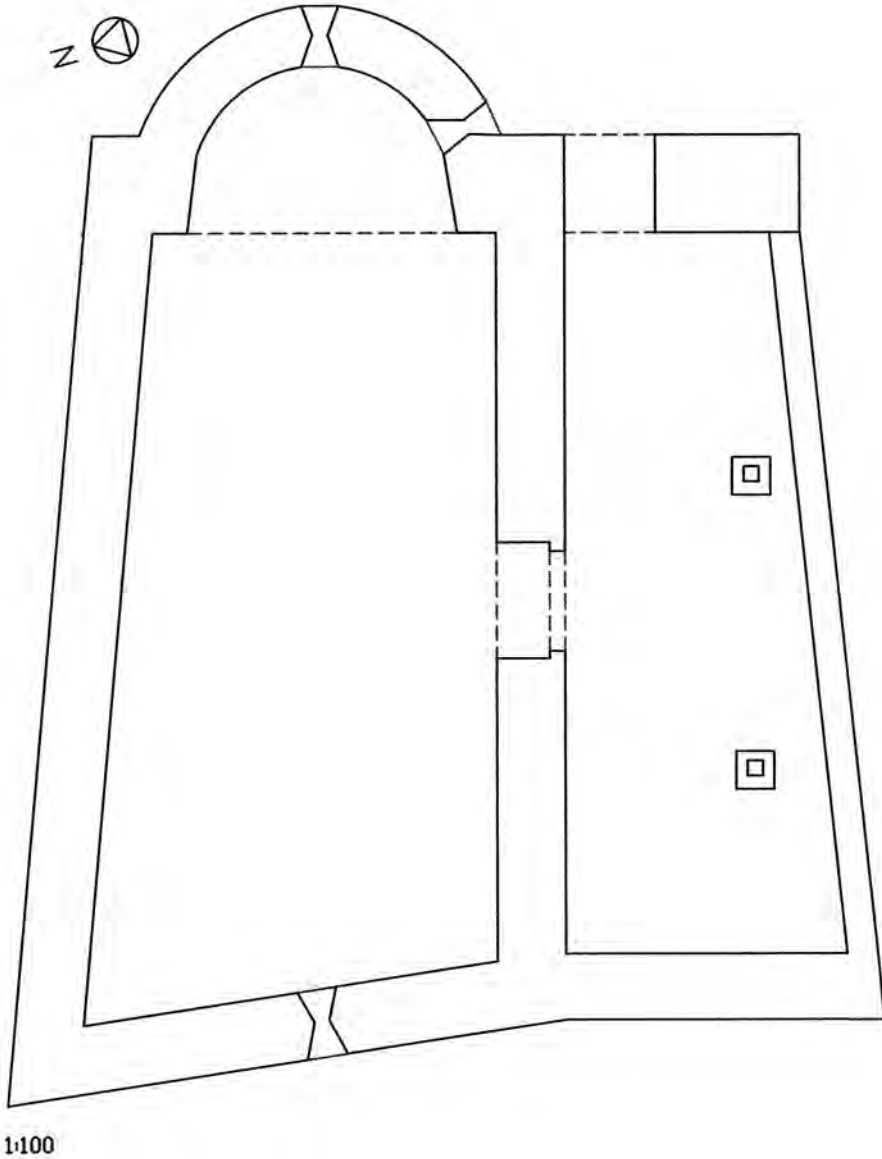

FIGURA 6. Sant Feliu de la Força d'Àreu. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

A la vessant est es conserva un mur a través del qual s'accedeix al porxo, que és coronat amb un campanar d'espadanya de dos ulls. Cal assenyalar els dos grans blocs de pedra, amb inscripcions, que hom pot observar en aquesta entrada, situats a mitja alçària del brancal de la porta. L'un és visible frontalment i l'altre està situat a l'intradós de l'entrada. En el primer, el grafit recorda el que podria ésser una representació de la mateixa estructura de l'església. Hom hi veu una porta d'arc de mig punt i, al marge dret d'aquest dibuix, un esquema d'allò que podria ésser l'absis i el mur amb el campanar. Damunt la porta apareix una creu, símbol d'un edifici religiós amb funcions parroquials (fig. 7). En la inscripció situada a l'intradós de la porta, s'hi llegeix «Joan Milà 1701» (fig. 8).

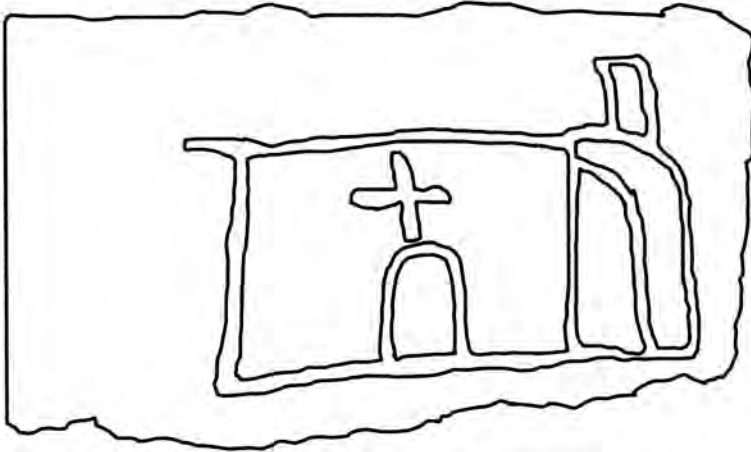

FIGURA 7

FIGURA 8

El parament és format per llicorelles de mides més aviat grans alternades amb altres de més arrodonides, que conformen una estètica heterogènia que tendeix a l'horitzontalitat.

El conjunt de característiques de l'església de Sant Feliu de la Força d'Àreu, i l'observació de la disposició i del tipus de parament, ens aconsellen situar-la cronològicament dins el marc del segle XI.

Restauracions

L'església de Sant Feliu d'Àreu, en un moment anterior als anys vuitanta, presentava un estat de conservació força precari. El material gràfic que conserva l'Arxiu Gavín ens ha permès constatar aquest estat de conservació. Sembla que la part més ben conservada era la de la zona de l'absis, la qual mantenia encara la seva volta; solament li mancava la refeta de la coberta. Per dissort, de la nau, als anys setanta només en restaven les parets fins a la zona d'inici dels elements sustentadors de la coberta. El material gràfic deixa entreveure un abandó remarcable del sòl de l'edifici. Molt més malmesa resultava la zona del porxo, de la qual només restava dret el mur que inclou la porta d'accés, coronada amb dos ulls que configuraven el campanar d'espadanya.

Any 1985

Tenim notícies que, en el decurs de l'any 1985, Joan Rodon informà que existia un projecte de restauració per a la conservació d'aquesta església, malgrat que encara no es disposava d'una font econòmica que en subvencionés les obres.

Any 1987

Atès que no s'havia trobat cap resposta per part dels organismes oficials, l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera prengué la iniciativa d'emprar tots els seus recursos econòmics per consolidar les parts de l'església que es trobaven en perill d'esfondrament, en especial les del campanar i l'absis.

Any 1988

En aquest moment, el procés de consolidació de l'església se centrà, essencialment, en la zona de la coberta del temple i en la consolidació del campanar. A finals d'any, s'acabaren les obres de reconstrucció del teulat de la nau i s'inicià el procés de recuperació del porxo.

Any 1989

En aquesta campanya es dugué a terme la consolidació del teulat de l'absis, i les obres de reconstrucció del porxo es trobaven ja força avançades.

Any 1990

A la primavera de l'estiu d'aquest any, el porxo que dóna accés a l'església es trobava totalment enllestit. Amb aquest condicionament es donaren per finalitzades les obres de consolidació de l'exterior de l'església de Sant Feliu d'Àreu.

A partir d'aquest moment, només restava treure els enderrocs de l'interior de l'edifici per tal de recuperar el paviment de còdols i restaurar l'enllosat de pedra que conformava el sòl del porxo.

Any 1991

Modest de Castellarnau, en el *Butlletí* de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera publicat el juliol de 1993, informava que l'any 1991 l'església de Sant Feliu d'Àreu es trobava totalment restaurada.

Estat actual

Església conservada restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 117-118; «Àreu», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 3, 1989, p. 95; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BARRAL, 1979, p. 160;

BELLÈS, 1992, p. 317; BENITO, BOLÒS i BUSQUETA, 1993, p. 118; BERTRAN, 1979, p. 308; BOSCH, 2001, p. 34 i 36; BURON, 1977, p. 235-236; BURON, 1980, p. 257; BURON, 1989, p. 208; BURON, 1994, p. 118-119; CAMP, 1984, p. 7, 8 i 45; CAMP, núm. 8 (1988), p. 66; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; CATALÀ, 1979, p. 1475-1476; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 23-24; ENRÍQUEZ, 1976, p. 62; ESCOLÀ, núm. 3 (1986), p. 25; GAVÍN, 1981, p. 25; JUVANY, núm. 1 (1985), p. 3; JUVANY, núm. 2 (1985), p. 3; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 138v; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 150v-152r; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; MADOZ, vol. I, 1985, p. 80; PALLÁS, 1962, p. 145; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 84; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 292; ROCAFORT, s. a., p. 671; RODON, núm. 11 (1990), p. 89; «Sant Feliu de la Força d'Àreu», núm. 6 (1987), p. 52; «Sant Feliu de la Força d'Àreu», núm. 9 (1989), p. 75; «Sant Feliu de la Força d'Àreu», núm. 10 (1989), p. 81-82; «Sant Feliu de la Força d'Àreu. Estat actual de les obres de consolidació», núm. 7 (1988), p. 53; SARRATE, 1969-1970, p. 132, làm. 18; TRAGÓ, 1982, p. 58; VIDAL, 1907, p. 98; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 172, 187, 198-201, 217, 219, 221, 231, 248-249, 279-280, 283, 289-290, 294, 297-300, 306, 308, 315, 323, 337, 343-344 i 358-360.

ÀREU, Sant Joan

Renom: ÀREU, Sant Joan Baptista

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Àreu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 19' 29"; latitud 42° 35' 15"

Coordenades UTM: 3625 47166

Notícies històriques

Les escasses restes que es conserven de l'església romànica de Sant Joan d'Àreu plantegen una problemàtica entorn de la seva existència i funcionalitat. Aquesta església, anterior a l'actual parroquia de Sant Climent, podia haver estat l'església de la vila baixa. Aquesta hipòtesi s'ha de considerar només en el cas que l'església que menciona l'any 1519 Pere Tragó a l'*Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò* sigui Sant Joan Baptista. En aquest text s'observa que «la vila és en lo pla baix sens muralla e a·y altre eclésia y casa de la rectoria». Partint d'aquesta hipòtesi, és curiós el fet que, en traslladar la parròquia de la vila closa a la vila baixa, no es rehabilités Sant Joan, sinó que se'n bastís una de nova. Segurament, la construcció d'aquest nou edifici responia al fet que l'església de Sant Joan devia estar molt malmesa i el prestigi del poble estava vinculat a la construcció d'un nou edifici més solemne i ampli, que havia de respondre a l'exigència del nombre d'habitants de la població d'Àreu.

Descripció de l'edifici

De Sant Joan Baptista d'Àreu, com de l'església de Terveu, només n'ha romàs un fragment de mur amb vestigis de l'arrencament de la conca absidal, marcat per un ressalt encara avui visible.

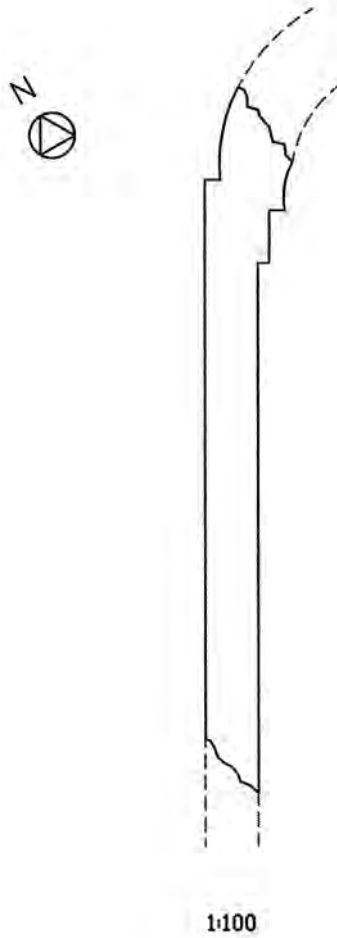

FIGURA 9. Sant Joan d'Àreu. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Res no coneixem de com era l'estructura primitiva d'aquest edifici ni les seves dimensions. Actualment, les ruïnes del mur sud mesuren 4,80 m de llargària i 0,70 m de gruix. Les restes arqueològiques ens fan intuir que es tractava d'una església d'una sola nau amb un absis a la capçalera.

Sorprenen les traces de dos basaments situats a l'interior de la paret sud. Hom es qüestiona quina en degué ésser la funcionalitat, difícil d'escatir en desconèixer la longitud total de la nau. Aquests dos testimonis ens permeten establir dues hipòtesis: els possibles vestigis d'uns pilars en forma de T que suportaven els arcs doblers d'una volta de mig punt, o les bases d'uns arcs formers adossats al mur la funció dels quals devia ésser engruixir-lo. Sigui com sigui, la finalitat d'aquests suports devia ésser permetre el pas de coberta d'en-cavallades de fusta a volta de canó.

El parament avui dia encara visible, que no sobrepassa el mig metre d'alçària, mostra que estava construït de manera grollera i en disposició força irregular.

Tant les restes arquitectòniques com l'aparell ens fan pensar que aquest edifici degué construir-se entre els segles XI i XII.

Estat actual

Església molt mal conservada; només en resta un fragment del mur sud.

Bibliografia

BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1994, p. 118; CAMP, 1984, p. 45; CASES, 1993, p. 58; GAVÍN, 1981, p. 23; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 84; ROCAFORT, s. a., p. 669; TRAGÓ, 1982, p. 58.

BESAN, Santa Maria

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Besan

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII, amb modificacions posteriors

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 24"; latitud 42° 32' 35"

Coordenades UTM: 3581 47118

Notícies històriques

La parròquia de Santa Maria de Besan no es documenta fins que fou visitada el 1314 pels delegats de l'arquebisbe de Tarragona, en el seu recorregut pel deganat de Cardós. El 1519, segons Pere Tragó, els habitants «[...] del lloch de Besan són tenguts fer guayta e obra al castell de Arahós». No cita l'existència d'una parròquia, segurament perquè només hi havia quatre focs. Aquest fet queda confirmat en la relació de rectories de l'oficialitat de Tírvia del segle XVI, en la qual no apareix esmentada, per la qual cosa creiem que ja havia perdut la categoria de parròquia. Aquest fet sembla ratificar-se el 1758, en què apareix dedicada a la Mare de Déu de la Candelera i com a sufragània de Sant Julià d'Ainet de Besan. L'any 1845, Pascual Madoz escriu que l'església de Santa Maria és sufragània de Sant Julià d'Ainet de Besan. El poble, en aquest moment, solament tenia tres cases.

Descripció de l'edifici

L'antiga parròquia de Santa Maria de Besan era una església d'una sola nau, de 7,80 m de llargària per 4 m d'amplària, amb un absis a la capçalera orientat vers el nord-est, de 2 m de profunditat per 2,60 m de llum. En el decurs del temps, aquesta edificació doblà gairebé el seu espai amb l'afegitó de

dos trams de nau per la part de ponent. La coberta, com totes les esglésies de la vall, és feta amb lloses de pissarra.

De la seva estructura original perduren encara avui dues finestres a l'absis, orientades l'una a l'est i l'altra al sud, i dues obertures en el mur meridional, molt modificades. De les ubicades al presbiteri, en destacaríem la situada a l'est, construïda amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, tipologia pròpia de les esglésies romàniques dels segles XI i XII.

De la porta romànica, situada a migjorn i prop del que fou el primitiu mur de ponent, en resten encara vestigis, per bé que tapiats i amagats rere un talús. La part visible d'aquesta porta deixa entreveure una tipologia constructiva que segueix el model comentat per a la finestra central de l'absis. En l'original mur de tramuntana, hom hi veu una altra porta tapiada, gairebé davant per davant de la del mur sud. Com la del mur meridional, és de mig punt, però l'arrebossat que actualment la cobreix no ens permet aprofundir més en la seva anàlisi. La ubicació d'aquesta segona porta en el mur de tramuntana només troba justificació en el fet que tot el poble de Besan està situat al nord de l'església, i així, aquesta porta esdevé l'entrada més lògica al temple.

En un moment indeterminat de la seva història, posterior al període baix-medieval, el tram de nau original de Santa Maria de Besan fou sobrealtàt. Aquest fet justifica la construcció d'un mur de reforç, destinat a sostenir el sobrealtàt exterior, que se situa just a l'entrada de l'absis, motiu pel qual aquest resta tapiat. La nau de l'església també patí alguna altra modificació en el decurs del temps. En el costat de ponent, s'hi van afegir dos trams de nau, més amples i coberts amb volta d'aresta. L'espai comprès entre aquests i la paret que tapia l'absis fou dividit per generar un espai destinat a sagristia.

Aquestes transformacions interiors són encara més paleses en observar l'edifici per la part exterior. Hom veu el sobrealtàt del mur est de l'església i un ressalt en el teulat que marca l'allargament de l'espai primitiu. Pel que fa a la façana de ponent, res no en podem comentar perquè tots i cadascun dels elements que la configuren són clarament d'època posterior, fins i tot el campanar que s'hi adossa pel costat sud. Actualment, encara perduren, en el primer tram de tramuntana, vestigis d'un cos afegit la funció del qual resulta avui dia difícil d'imaginar.

Per dissort, gairebé res no podem comentar del tipus de parament de la zona més antiga d'aquesta església, atès que, en gran part, es troba arrebossat. Només a l'absis es pot observar un parament configurat per carreus grans, regulars i tot just devastats, que són disposats ordenadament.

Les característiques de l'església de Santa Maria de Besan corresponents al sector més original del temple ens permeten fer una filiació d'aquesta església dins els corrents dels segles XI i XII.

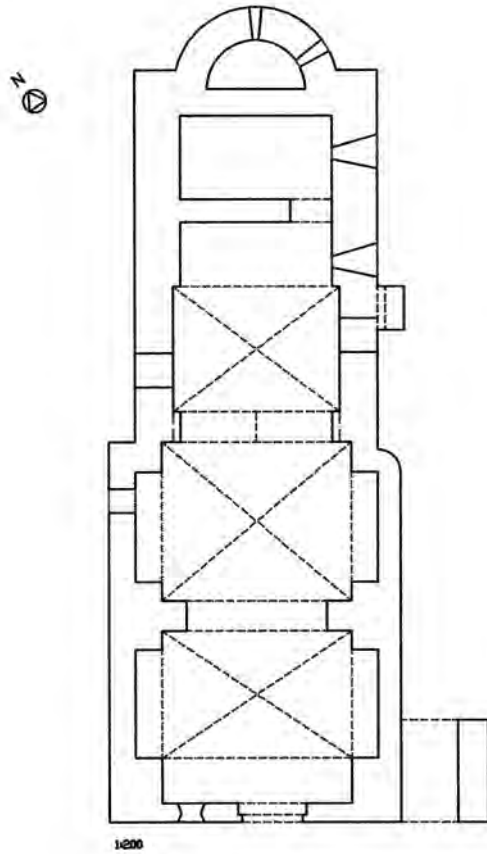

FIGURA 10. Santa Maria de Besan. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Restauracions

Santa Maria de Besan, malgrat les diferents transformacions que ha patit en el decurs de la seva història, ha arribat als nostres dies en un bon estat de conservació. L'única intervenció de la qual tenim coneixement es realitzà a mitjan anys vuitanta, i consistí en la substitució de la biga carenera i la reparació de les encavallades de fusta.

Actualment, tenim constància, per mitjà de Francesc Maranges, que l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera haurà de tornar a actuar a la zona del teulat, ja que de nou presenta problemes.

Estat actual

Església conservada modificada i restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 116; AVILÉS, 1993, p. 97-98; BARRAL, 1979, p. 163-164; BARRAL, 1981, p. 255; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 236; BURON, 1980, p. 258; BURON, 1994, p. 119; CAMP, 1984, p. 8, 40, 71, 81, 85 i 86; CAMP, núm. 3 (1986), p. 17; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 28; ENRÍQUEZ, 1976, p. 59; GAVÍN, 1981, p. 26; JUVANY, núm. 1 (1985), p. 3-4; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 147r; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; MADÓZ, vol. I, 1985, p. 22; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 83; ROCAFORT, s. a., p. 672; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 291; RODON, núm. 7 (1988), p. 54; RODON, núm. 10 (1989), p. 86; SARRATE, 1969-1970, p. 127 i 135; TRAGÓ, 1982, p. 53; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171, 187, 197, 199-200, 217, 219-220, 249, 275, 279-281, 287, 297-298, 308, 314-315, 320, 343 i 329-351.

BESAN, Sant Miquel

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Besan

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X? Segle XI?

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Castellera

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 29"; latitud 42° 32' 30"

Coordenades UTM: 3585 47115

Notícies històriques

L'església de Sant Miquel, tot i que té una planta de record preromànic amb modificacions més tardanes, no és mencionada en les visites pastorals anteriors al segle XX. La seva situació estratègica de domini sobre el territori de l'entorn i la seva dedicació a sant Miquel podrien associar-la amb l'existència d'un element defensiu: un castell. Aquesta capella podria ésser la citada en l'acta de consagració de la Seu d'Urgell sempre que acceptem que la denominació de «Baien», dins «ipsas parrochias de valle Tirbiense, Baien», sigui Besan.

L'any 1904, en el pla parroquial del bisbat d'Urgell, s'hi esmenta aquesta església i s'hi especifica que era una capella de Sant Julià d'Ainet de Besan.

Descripció de l'edifici

Sant Miquel de Besan és una petita església d'una sola nau amb un absis semicircular a l'exterior i trapezoidal a l'interior, amb una nau que mesura 6,30 m de llargària per 3,70 m d'amplària, i un absis d'1,70 m de profunditat per 2,60 m de llum. A la part interior, la nau es cobreix amb encavallades de fusta i l'absis amb volta de canó. A l'exterior, el teulat és realitzat amb lloses de pissarra. Sorpren l'observació de la part est d'aquestes cobertes perquè la projecció del teulat sobrepassa l'alçària de la de la nau. A la zona absidal, hom hi troba

dues finestres rectangulars, una d'orientada a l'est i una altra al sud, la planimetria de les quals és de dues esqueixades. La part més refeta d'aquest edifici correspon a la façana de ponent, on s'obre una finestra rectangular amb llinda de fusta, d'època posterior. La porta, que ocupa la part central de la façana, és rectangular i està diferenciada també amb una llinda de fusta.

L'estudi de l'interior d'aquest edifici sorprèn pel fet que la conca absidal perd la seva curvatura i dibuixa una forma trapezoïdal. L'examen detingut d'aquesta planimetria ens recorda altres exemples d'esglésies d'una sola nau amb absis carrat i volta de canó, com Sant Esteve de Caulers (Caldes de Malavella, la Selva), Santa Coloma d'Andorra o Sant Víctor de Dòrria (Toses, Ripollès), entre d'altres, totes amb una cronologia acceptada del segle X.

Amb això no volem pas afirmar que Sant Miquel de Besan pugui ésser classificada com a preromànica, però l'observació dels volums de les cobertes de la nau i de l'absis semicircular, així com els sobrealçaments que exteriorment s'observen a la part de llevant, ens fan pensar que la visió externa de l'església emmascara la veritable estructura de l'edifici. En quin moment i per què van convertir un absis rectangular en semicircular és una incògnita. Per esbrinar-ho, caldria fer una prospecció arqueològica per determinar la situació dels fonaments i procedir a una anàlisi acurada dels lligaments de les cobertes dels absis trapezoïdal i semicircular respecte de la nau. L'examen del gruix del mur a la zona de la capçalera permet intuir que, per raons que avui se'ns fan difícils d'explicar, en un moment indeterminat, l'absis rectangular, d'uns 0,80 m de gruix, fou reomplert fins a prendre l'actual forma semicircular. Aquesta hipòtesi es confirma pel fet que la finestra de l'absis, orientada a l'est, presenta avui una estructura de doble esqueixada exageradament allargada per la part interior.

Una altra possibilitat seria la seguida per altres autors, segons la qual l'església de Sant Miquel fou erigida en el segle XI amb una sola nau i un absis semicircular. En un moment del mateix període medieval, la planta interior de la capçalera es convertí en trapezoïdal. No creiem que aquesta teoria sigui versemblant, perquè la construcció d'un absis carrat cobert amb volta de canó a l'interior d'una volta de quart d'esfera hauria suposat la destrucció de l'absis semicircular.

Si és difícil la lectura estructural d'aquest edifici, els paraments dels seus murs no aclareixen tampoc una cronologia determinada. El tipus d'aparell, allà on és visible, és format per pedres no treballades de diverses dimensions.

Restauracions

Abans de les intervencions de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera, dutes a terme als anys vuitanta en diverses esglésies de la vall, l'església de Sant

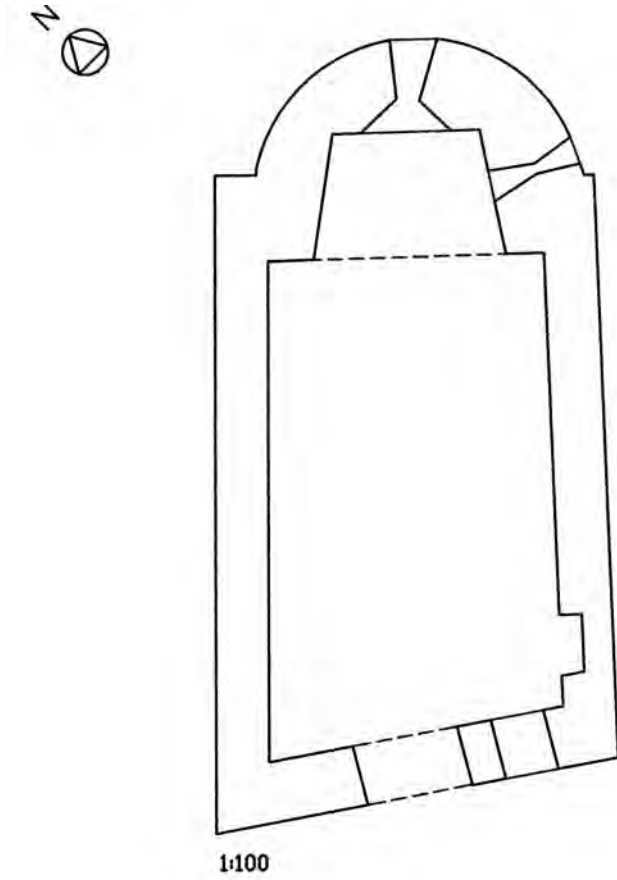

FIGURA 11. Sant Miquel de Besan. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Miquel de Besan presentava un estat de conservació força acceptable. La coberta tenia desperfectes que l'afectaven en bona part i, sense una ràpida intervenció, el teulat hauria pogut cedir definitivament. A banda d'això, els cabirons de l'embigat estaven podrits, la qual cosa aconsellà l'apuntalament immediat de la biga carenera. La finestra de la façana sud-oest era tapiada, malgrat que se'n conservava encara la llinda de fusta. L'interior de l'edifici estava molt desendregat i cobert de fems, cosa que suggereix que havia estat usat com a corral o borda. En els murs interiors també hi havia algunes esclertes, en especial a la zona de l'absis.

Anys 1982-1984

S'inspeccionà la biga carenera per comprovar-ne l'estat de conservació i, després de les degudes observacions, es deduí que era correcte. A continuació, es procedí a canviar aquells cabirons que estaven podrits, i també a revisar les lloses de pissarra que encara hi havia i a refer-ne els forats existents. Finalment, es tornà a obrir la finestra de la façana sud-oest, que havia estat tapiada en una època indeterminada.

Pel que fa a l'interior de l'edifici, es procedí a la neteja del sòl i es deixà al descobert el paviment format per lloses de diferents dimensions. S'intervingué també en els murs interiors de la nau per tapar esquerdes i orificis, el més significatiu dels quals es trobava al costat de la finestra de l'absis.

La conservació d'aquesta església es deu a la Generalitat de Catalunya, al Club Excursionista Pirenaic, a l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera i a la casa Felip.

Estat actual

Església conservada, modificada i restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 116-117; BARRAL, 1981, p. 255; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 236; BURON, 1980, p. 258; BURON, 1994, p. 119; CAMP, 1984, p. 6, 37, 40 i 82-83; CAMP, núm. 3 (1986), p. 17; CAMP, núm. 5 (1987), p. 39; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; ENRÍQUEZ, 1976, p. 59; GAVÍN, 1981,

p. 26; JUVANY, núm. 1 (1985), p. 3; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 83; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; RODON, núm. 7 (1988), p. 54; RODON, núm. 10 (1989), p. 85; SARRATE, 1969-1970, p. 119, 124, 127, 129-130, 132 i 134, làm. 10, 11, 12 i 13, fig. 3; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171, 172, 187, 197-201, 217, 219, 248-249, 279-280, 283, 285, 287, 289-290, 294, 297-300, 307-309, 315, 343, 351-352 i 358.

BUIRO, Santes Creus

Renom: BUIRO, La Santa Creu; BUIRO, Mare de Déu; BUIRO, Santa Maria

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Araós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X?, amb modificacions

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 09"; latitud 42° 31' 55"

Coordenades UTM: 3607 47104

Notícies històriques

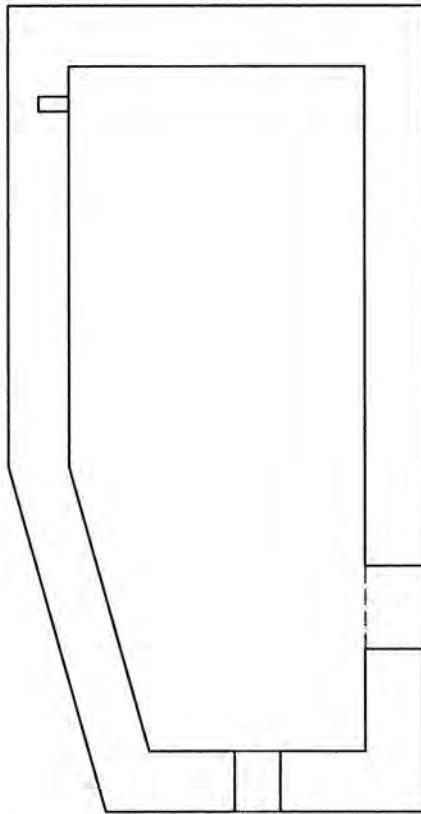
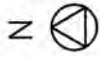
La capella de Santes Creus de Buiro té una advocació segurament d'origen altmedieval. La seva planta també té una reminiscència que hem d'associar amb l'arquitectura preromànica. Hem de relacionar la seva història amb la propera església de Virós, situada a una hora de camí, en una zona de bosc i d'extracció de mineral de ferro.

L'any 1904, en el pla parroquial del bisbat d'Urgell, s'hi esmenta aquesta església i s'hi especifica que és una capella sota la jurisdicció de la parròquia de Sant Julià d'Ainet de Besan. Fins avui, és l'únic esment conegut d'aquest edifici.

Descripció de l'edifici

La capella de Santes Creus de Buiro és una construcció d'origen altmedieval de planta rectangular amb un tram del mur nord lleugerament desviat vers l'oest. Aquest fet, que desfigura l'ortogonalitat de la seva planta, cal justificar-lo per l'abrupta orografia del terreny. Les mides són 9,10 m de longitud per 3,90 m d'amplària.

Com la majoria d'aquestes edificacions, té la porta situada a migdia, desplaçada vers ponent. De l'interior, poca cosa en podem comentar, excepte que tot l'espai arquitectònic està actualment cobert amb encavallades de fusta, que de ben segur que no són pas les originàries.

1:100

FIGURA 12. Santes Creus de Buiro. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

La part més interessant d'aquest edifici és l'aparell constructiu. En línies generals, podem dir que les pedres que configuren els seus murs perimetrals són llicorelles, combinades amb altres tipologies, lleugerament devastades i de diferents mides, que aparentment tendeixen a l'horitzontalitat. Cal destacar, en el parament, una pedra situada en el brancal dret de la porta, prop de la llinda, que té gravada una inscripció amb la data 1667. Certament, aquest moment coincideix amb la modificació de la façana de ponent, en la qual s'obrí un ull de bou construït amb un semicercle de dovelles radials, així com una finestra rectangular de considerables dimensions, coronada amb una llinda de fusta.

La porta és rectangular, sense cap més element. Aquest punt ens permet conèixer que el mur perimetral de l'església mesura 0,75 m de gruix. La doblària del parament justificaria la coberta amb encavallades de fusta i el recobriments amb lloses de pissarra.

Malgrat que la seva planimetria suggereixi un origen preromànic, datable al segle X, les restes que avui podem contemplar del conjunt d'aquest edifici, força modificat en el decurs de la seva història, ens dificulten determinar quins són els possibles elements constructius que testimonien aquesta cronologia.

Estat actual

Església conservada modificada.

Béns mobles

En una casa particular del poble d'Ainet de Besan, es conserva, provinent de la capella, una talla de fusta d'un Crist en majestat vestit amb túnica i crucificat amb quatre claus, datable al segle XII. Aquest objecte testimonia l'activitat litúrgica d'aquest edifici durant el període altmedieval.

Bibliografia

BALUST, 1992, p. 155; BASTARDES, 1978, p. 198 i 200-202; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 264; BURON, 1994, p. 120; CAMP, 1984, p. 37; CAMP, 1987, p. 94; CASES-LÓPEZ-RAMOS, 1993, p. 115-116; ENRÍQUEZ, 1976, p. 59; GAVÍN, 1981, p. 20; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 83; ROCAFORT, s. a., p. 672; SARRATE, 1969-1970, p. 111, lám. 9.

NORÍS, Sant Serni

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Norís

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 20' 39"; latitud 42° 33' 50"

Coordenades UTM: 3638 47140

Notícies històriques

L'església romànica de Sant Serni de Norís és una construcció del segle XI i, per consegüent, està relacionada amb el poblament posterior a l'any 1000. El lloc de Norís, que no era vila closa, sempre ha tingut una població escassa i la seva església parroquial ha tingut continuïtat tot i les poques notícies de què disposem. L'església de Norís, a diferència d'altres indrets de la vall Ferrera, no apareix esmentada en la visita dels delegats de l'arquebisbe de Tarragona.

L'any 1391, el seu capellà consta en la relació de la dècima del bisbat d'Urgell amb la quantitat de dotze sous. També fou visitada el 1575, en què s'indica la necessitat d'apariar certs elements del temple, i el 1758, data en què es menciona que era en bon estat. Actualment, aquesta església encara conserva la categoria de parròquia.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Serni de Norís és un edifici d'una sola nau, de 10,80 m de llargària i 3,80 m d'amplària, capçat a llevant amb un absis semicircular que mesura 3,10 m de profunditat i 4 m de llum. Al cantó nord s'obre una capella rectangular d'època posterior coberta amb volta de canó. L'interior d'aquest edifici queda també desfigurat per un retaule de fusta contemporani, que recolza a

nivell de l'arc triomfal i que priva de la visió de l'absis. Aquesta modificació, en aparença, redueix la longitud de l'església. L'entrada a aquest espai, emprat actualment com a sagristia, es fa per una petita porta de fusta situada al cantó sud del nou altar. Abans de la Guerra Civil, a l'espai del presbiteri romànic hi havia l'altar per a les celebracions litúrgiques, el qual es troba totalment destruït. Prop del retaule s'obren dos petits nínxols que rebaixen el gruix del mur just pel punt on arrenca un arc doblor. Sorprenen el paviment i la volta de l'església, els quals actualment estan realitzats amb taulons rectangulars de fusta. D'aquest mateix material és el cor, d'època posterior, que hi ha als peus de l'església.

La part més interessant de l'exterior de l'edifici és l'absis. Resolt en semicercle, és decorat amb una successió de lesenes i d'arquets cecs capçats amb mènsules llises, insinuades només per un carreu de forma triangular. El ritme plàstic de la decoració llombarda segueix una freqüència de dos arquets per tram, excepte a la part central, on s'amplia a tres. Per damunt de les arqueries cegues i sota el ràfec de la coberta, hi ha una successió de pedres rectangulars disposades horitzontalment, que insinuen la funció ornamental de cornisa. Dues són només les finestres que donen llum a aquest espai litúrgic; l'una està situada a l'est, actualment tapiada, i l'altra, al sud, modificada. Cal remarcar la curiositat que una mènsula de la part central es disposa en la vertical de la clau de la finestra est. El perfil d'ambdues obertures, de doble esqueixada, es dibuixa amb una successió de dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Una altra característica d'aquest absis és que, en la part inferior, hi ha un sòcol diferenciat de l'aparell del mur per uns carreus de mides més grans.

Per dissort, els paraments del mur de migdia es troben avui dia totalment arrebossats i no permeten fer una anàlisi de l'aparell constructiu. En aquest punt, la coberta de l'església sembla indicar-nos dos trams diferenciats, però si n'observem l'horitzontalitat, veiem com segueix correctament la projecció de la biga carenera. Considerem que aquesta part superior de l'església, en algun moment d'època moderna, fou més o menys sobrealçada. Així doncs, les dues finestres d'obertura rectangular, avui visibles, no corresponen al període romànic. Contràriament, la porta de mig punt, situada gairebé al bell mig del parament meridional, malgrat que no podem intuir-ne la tipologia estructural, sí que pensem que té la ubicació adient i que correspon al tipus arquitectònic propi del segle XI, cronologia ben determinada pel tipus ornamental del seu absis.

Als peus de l'església, a l'angle sud-oest, hom hi troba un campanar de torre adossat d'època moderna. El pis inferior té una obertura rectangular que permet el pas veïnal, quatre finestres de mig punt en la zona superior i coberta piramidal. El mur de ponent és presidit per un òcul, la factura del qual no correspon a l'edificació del període romànic.

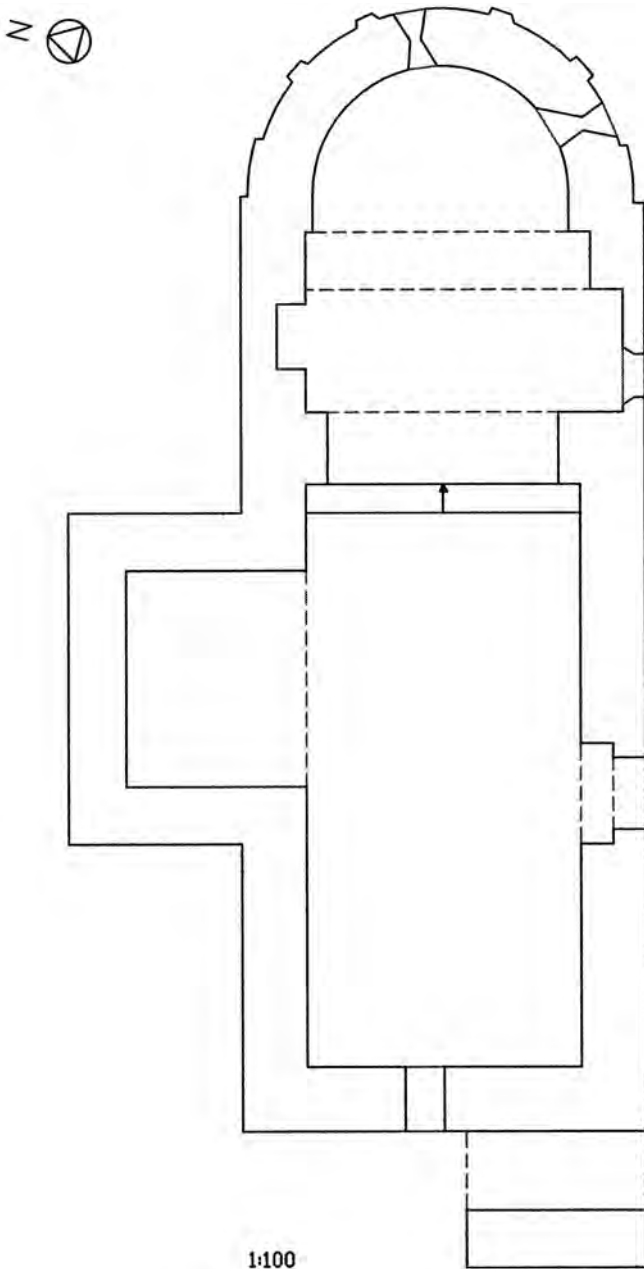

FIGURA 13. Sant Serni de Norís. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 121; AVILÉS, 1993, p. 99; BERTRAN, 1979, p. 309; BOSCH, 2001, p. 37 i 39; BURON, 1977, p. 239; BURON, 1980, p. 260; BURON, 1994, p. 119; CAMP, 1984, p. 8 i 46; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 24-25; ENRÍQUEZ, 1976, p. 60; GAVÍN, 1981, p. 27; MESTRE i ADELL, 1999, p. 109; MORRO, núm. 9 (1989), p. 78; «Norís», a *Diccionari nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya*, 1964, p. 267; «Norís», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 16, 1989, p. 208; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 139r; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 152r-153r; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 86; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 295; ROCAFORT, s. a., p. 717; SARRATE, 1973, lám. s. p.; SARRATE, 1991, p. 35; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 172, 187, 197-201, 219, 248-254, 279-281, 289-291, 294, 308, 315, 343-344, 360-362 i 369.

SANTA MARIA DE LA TORRE

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XIII, amb modificacions d'època posterior

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 19' 49"; latitud 42° 34' 10"

Coordenades UTM: 3630 47144

Notícies històriques

L'església romànica de Santa Maria de la Torre, amb dues fases constructives ben diferenciades, ha estat interpretada per alguns autors com una edificació monàstica. Els cenobis deixen sempre quelcom de documentació, potser poca, i aquest silenci ens obliga a buscar una solució per explicar aquest monumental edifici. Aquest temple està documentat de l'any 1232, moment que fou cedit al prior canonical d'Urgell. Els delegats de l'arquebisbe de Tarragona, els quals visitaren el deganat de Cardós l'any 1314, relacionaren l'església de «Santa Maria Ça Tor».

La construcció d'un temple tan extraordinari degué anar lligada a l'existència de la propera farga de Santa Maria, que emprava el ferro procedent de les mines d'Ainet de Besan i del bosc de Virós. Cessà l'activitat el 1874, i les seves restes quedaren destruïdes per les inundacions de 1907 i 1937. Actualment, el solar on hi havia la farga s'ha convertit en l'aparcament dels visitants de l'església.

L'any 1519 Pere Tragó, en descriure els límits del terme d'Alins, es refereix a Santa Maria de la Torre com un edifici exempt i sense una població associada. En una data desconeguda devia iniciar la seva decadència, i l'any 1758 el visitador pastoral comenta que l'església estava «un poco derrotada».

Pensem, a més a més, que la prosperitat de Santa Maria de la Torre s'hauria de relacionar amb una devoció mariana iniciada a finals de la baixa edat mit-

jana. En aquest sentit, l'any 1627 fou esmentada pel pare Narcís Camós, en el seu *Jardín de María. Plantado en el Principado de Cataluña*. Amb tot, aquest fervor marià degué continuar en els segles XIX i XX perquè la imatge de la Verge Maria, conservada a l'església de Sant Climent d'Àreu i salvada de la destrucció de l'any 1936, podria ésser un reflex de la pietat de la població de la contrada per aquesta imatge des del món medieval fins a l'inici del segle XX.

Descripció de l'edifici

L'església de Santa Maria de la Torre actualment és un edifici d'una sola nau, perllongada a l'oest per un cos afegit, amb un absis orientat a llevant a la capçalera. El cos de l'església primitiva mesura 10,80 m de llargària per 5,70 m d'amplària, amb un absis que té una profunditat de 4,70 m i una llum de 5 m. La planta de la zona absidal pren la forma d'un arc de mig punt peraltat i es cobreix amb volta de quart d'esfera. Un arc de mig punt separa aquesta zona de la nau, resolta amb volta de canó. L'espai dels peus de l'església és més ample i la coberta és d'encavallades de fusta.

A l'interior de l'església són visibles, en el mur meridional, tres obertures: dues finestres de doble esqueixada, una de propera a l'absis i l'altra prop de l'arc del presbiteri, i sota d'aquesta última, el testimoni d'una porta tapiada.

L'orografia actual del terreny que envolta l'església de Santa Maria de la Torre dificulta fora mesura l'estudi exterior de les característiques de l'absis, els paraments i, àdhuc, les tipologies de les finestres.

No hem constatat, en el mur de tramuntana, cap obertura que permeti l'entrada de llum a l'interior de la nau. Trobem la primera finestra a la part meridional de l'absis. Té una amplària de llum, molt exagerada, que la diferencia de les homòlogues del període romànic, si bé la seva tipologia constructiva segueix el repertori d'arc de mig punt dibuixat amb dovelles radials fins a la línia d'imposta. En el mur de migdia, molt a prop de l'absis, n'hi ha una altra que repeteix l'amplitud de llum, i segueix les característiques de la descrita anteriorment.

A nivell de l'actual sòl, hom pot veure, mig colgada i tapiada, la silueta d'una porta resolta amb un arc de mig punt marcat per la successió de dovelles fins a la línia d'imposta. Cal destacar que aquest accés es correspon amb aquell que hom ha observat a l'interior del mur meridional de l'església.

En aquest mateix mur de migjorn, entre els elements que podríem considerar pròpiament romànics i el cos sobrealçat d'època posterior, hom hi observa dos elements als quals és difícil donar una explicació. El primer d'aquests és una porta, de la qual només són visibles tres quartes parts de l'estructura, resolta amb grans dovelles de pedra tosca que arriben fins a l'arrencada de l'arc,

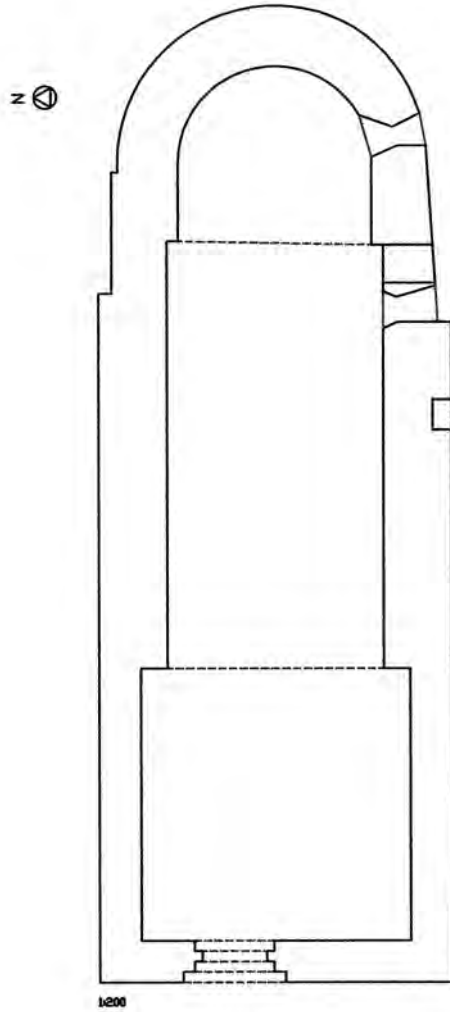

FIGURA 14. Santa Maria de la Torre. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

en què la línia d'imposta se soluciona amb dues grans llesques de pedra. L'altre punt conflictiu en aquesta façana és un mur que discorre pel damunt de la paret sud de l'església. Aquest es prolonga des de l'angle sud-oest fins a poc després de la porta esmentada, lloc on finalitza. Aquest darrer tram, arran del teulat de l'edifici, es resol amb tres petits graons coberts amb lloses de pissarra. Aquest estrany element marca un ressalt clar respecte de la part més oriental de l'església. Si hom intenta guaitar per la porta d'aquest doble mur, descobreix que, darrere d'aquesta obertura, el mur meridional es projecta des de l'absis fins al cos afegit. Aquesta característica constructiva sorprèn encara més quan es constata que, per l'interior, aquest mur es presenta continu. Si bé és difícil d'imaginar quina seria la funció d'aquest doble mur estès d'oest a est, més difícil és encara justificar quina funció tenia aquesta porta si no té pas cap a l'interior de l'església. En aquesta part de l'edifici, com testimonia el material gràfic consultat dels anys seixanta, hi havia una construcció que estava adossada al mur de migdia de l'església. Aquest cos afegit deixà en el mur l'empremta dels forats on recolzaven les bigues de la seva coberta. Desconeixem quines funcions tenia, i si estava relacionat amb el doble mur i la porta tapiada.

La porta actual d'accés al temple és formada per tres arcs degradats que recolzen damunt imposta de forma trapezoïdal dibuixada amb aresta viva. L'arc superior és ornat amb una successió de triangles invertits; el segon, amb una alternança de boles i cilindres treballats en relleu; i, finalment, el tercer és un arc llis sense cap vestigi d'ornamentació. Per l'emblanquinat que la cobreix, no podem descriure el tipus de pedra en el qual s'ha treballat l'ornamentació. Ignorem la solució d'aquesta portada pel que fa als costats del brancal de la porta. En la campanya realitzada durant el 1999, els perfils del brancal de la porta estaven totalment perduts, i el 2000, aquestes zones malmeses ja s'havien substituït per carreus rectangulars que delimiten perfectament el perfil de la porta.

Les incògnites de Santa Maria de la Torre no s'acaben amb el que acabem de descriure per al mur sud. Si bé sembla clar que el cos sobrealçat de ponent no es correspon amb el moment d'edificació de l'església, la porta esculpida que hom troba situada a ponent i que avui forma la façana principal de l'església ens planteja el dubte de quina cronologia cal donar a aquest afegit posterior. Hom pensa que Santa Maria de la Torre, en els segles XI i XII, tenia una estructura totalment romànica: estava formada per una sola nau, amb un absis semicircular capçat a llevant i una porta d'accés al mur sud. En el decurs del temps, possiblement dins del marc dels segles XII i XIII, s'obrí una porta en el mur de ponent amb ornamentació esculpida. Suposem que fou en època moderna quan es construí el nou cos de ponent i, tal vegada, el cos que era adossat en el seu mur meridional. Creiem que fou en aquest moment que es traslladà la porta esculpida des de l'antic mur occidental fins a l'actual ubica-

ció. El perllongament d'aquesta església degué coincidir amb l'època en què el santuari assolí gran devoció mariana.

Restauracions

La notícia gràfica més antiga que hem pogut trobar de l'església de Santa Maria de la Torre data de l'agost de 1961, on es pot apreciar que encara es conservava el cos rectangular que era adossat a l'església en el seu mur sud. Aquest, l'any 1975, es trobava aterrat i conservava només part del seu mur meridional. Constatem també que, almenys des d'aquest mateix moment, la coberta i el teulat del primer tram del cos de ponent ja no existien, i a l'interior hi havia proliferat una frondosa vegetació. La resta de l'edificació encara se sostenia, per bé que amb tota la coberta exterior malmesa.

Any 1983

L'estat ruïnós en què es trobava el mur de migdia provocà unes primeres obres de consolidació que consistiren a desmuntar-lo, pedra a pedra, per tal d'aixecar-lo tot seguit, imitant el mateix estil.

Any 1985

Amb l'aportació de fusta, concedida per l'Ajuntament d'Alins i les juntes de veïns de la vall Ferrera, es bastí amb encavallades tot el cos occidental de l'església.

Amb la subvenció concedida per la Generalitat de Catalunya, es procedí a desmuntar la coberta exterior de la part posterior de l'edifici per tal de consolidar la volta interior d'aquest tram. Per poder treballar lliurement en aquesta restauració, calgué apuntalar-lo, prèviament, des de l'interior.

En aquest mateix any, mentre continuaven les obres de consolidació, s'excavà el sòl de l'església i aparegueren restes de ceràmica posteriors al període baixmedieval.

Any 1986

En aquest moment, quedà enllestida la restauració de l'església amb les cobertes refetes de pissarra. Només restava consolidar l'interior enllosant l'absis i la nau, així com refer la porta.

Anys 1999-2000

Es referen els desperfectes dels brancals de la porta del mur occidental.

Estat actual

Església conservada, modificada i restaurada.

Béns mobles

Una talla d'una verge romànica del segle XII procedent d'aquesta església, es conserva avui dia a l'església de Sant Climent d'Àreu.

Bibliografia

ADELL, CASES i LÓPEZ, 1993, p. 118-121; BONNÍN i CAHNER, 1989, p. 48-49; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 256; BURON, 1994, p. 117; CAMÓS, 1949, p. 334; CAMP, 1984, p. 43 i 88; CAMP, núm. 3 (1986), p. 17; CAMP, núm. 5 (1987), p. 38; CAMP, 1987, p. 94; CAMP, núm. 11 (1990), p. 95; CAMP, núm. 15 (1992), p. 128; CAMP, núm. 16 (1993), p. 138-139; CAMP, núm. 23 (1996), p. 219-220; «Campament de treball a la vall Ferrera», núm. 1 (1985), p. 7; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; CATALÀ, 1979, p. 1473; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 22-23; ENRÍQUEZ, 1976, p. 61; ESCOLÀ, núm. 3 (1986), p. 25; GAVÍN, 1981, p. 24; JUVANY, núm. 1 (1985), p. 3; JUVANY, núm. 2 (1985), p. 3; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, folis 150v-152r; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; PLADEVALL i FONT, 1984, p. 84-85; PLADEVALL i FONT, 1987, p. 62; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 292; ROCAFORT, s. a., p. 669 i 671; RODON, núm. 7 (1988), p. 54; «Santa Maria de la Torre», núm. 24 (1997), p. 242; SARRATE, 1969-1970, p. 111; TRAGÓ, 1982, p. 55; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171-172, 187, 198-200, 216, 219-220, 248, 279-284, 288-294, 308, 315-316, 324, 343-344, 355-357 i 369.

TOR, Sant Ambròs

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Tor

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 24' 49"; latitud 42° 34' 55"

Coordenades UTM: 3698 47155

Notícies històriques

No hem trobat constància documental d'aquesta església, per bé que l'advocació a sant Ambròs, bisbe de Milà (339-397), té possiblement un origen carolingi. Això ens fa pensar que, en els seus inicis, fos un edifici altmedieval. Com la resta de les esglésies de la vall Ferrera, probablement degué ésser una església pròpia i, per tant, no degué tenir ni acta de dotació ni de consagració.

De ben segur, Sant Ambròs podia estar vinculada a una comunitat de pastors situada en aquest punt de la vall de Tor. Se'ns fa difícil creure que tingués funció parroquial, ja que no figura en cap relació de parròquies del bisbat d'Urgell.

Segons l'historiador Jordi Mir, l'any 1936 l'edifici patí un incendi que en malmeté el teulat de pissarra i les encavallades de fusta. Per consegüent, quedà desafectat. Per a més dissort, un aiguat l'any 1982 acabà d'esfondrar les runes de l'església.

Descripció de l'edifici

Les restes de l'església de Sant Ambròs de Tor permeten suposar que en origen degué ésser una edificació d'una sola nau, de 5,90 m de llargària i 4 m d'amplària, capçada a llevant per un absis semicircular, de 1,90 m de profun-

ditat i una llum de 3,10 m. El primer espai estava cobert amb encavallades de fusta i la zona presbiterial, probablement amb volta de quart d'esfera. Exteriorment, un sol teulat de lloses de pissarra, a dues vessants, protegia la zona de l'absis i de la nau. La capçalera, per la part externa, pren una forma aplanada.

Presideix el mur de llevant una finestra que ha perdut la forma original. La porta d'accés es troba al mur de ponent i consisteix en una obertura rectangular delimitada a la part superior per una biga de fusta. Damunt mateix d'aquest espai, hi ha una finestra rectangular coronada també amb una llinda de fusta, la tipologia de la qual pertany a l'època moderna.

L'interior de l'edifici presenta una solució arquitectònica força singular que alguns estudiosos han relacionat amb la que es pot trobar a la propera església de Sant Miquel de Besan. Hom pensa que, en un moment indeterminat de la seva història, la configuració de la volta de l'absis degué presentar problemes estructurals que obligaren a trobar una solució per tal de consolidar-la. A partir de l'observació dels espais constructius existents, pensem que el problema es resolgué amb l'aixecament d'un arc de reforç paral·lel que dona pas al presbiteri. Aquest quedà, a més, reforçat amb una tàpia situada a la part posterior de l'arc sustentador. Aquest recurs deixà convertida la zona interior de la conca de l'absis en una mena de petit trapezi que amaga part del semicercle original de l'estructura. L'espai buit que quedà entre aquest mur i la conca absidal fou reomplert i es creà un gruix de mur total de prop de 1,80 m, la funció del qual fou de reforç a fi d'evitar l'esfondrament total de la volta.

El cos resultant d'aquesta transformació, de perfil trapezoïdal, no pensem que es pugui relacionar amb el de Sant Miquel de Besan. En aquesta última església, la superfície trapezoïdal té una projecció i unes dimensions planimètriques comparables a altres edificis preromànics catalans i que, per tant, semblen respondre a un projecte original unitari. Per contra, a Sant Ambròs de Tor la zona derivada de la modificació és molt petita (1,20 m de profunditat), i no creiem que fos la conseqüència de la voluntat de reconvertir l'absis semicircular en un trapezi, sinó que, més aviat, fou fruit de les necessitats estructurals de l'edifici. Les petites dimensions d'aquest espai no ens han de confondre a l'hora d'establir-ne la cronologia vertadera, la qual creiem que s'hauria d'incloure dins el segle XI i no pas en un moment anterior.

La solució de perllongar la biga carenera fins a arribar a l'absis, l'hem trobat també a Santa Maria de la Serra. Aquest fet suposa, des del punt de vista arquitectònic, una petita transformació de la paret de llevant per anivellar la coberta. La regularització del teulat degué ésser el motiu pel qual, actualment, l'arc que donava accés a l'absis aparegui escapat a nivell d'encavallada.

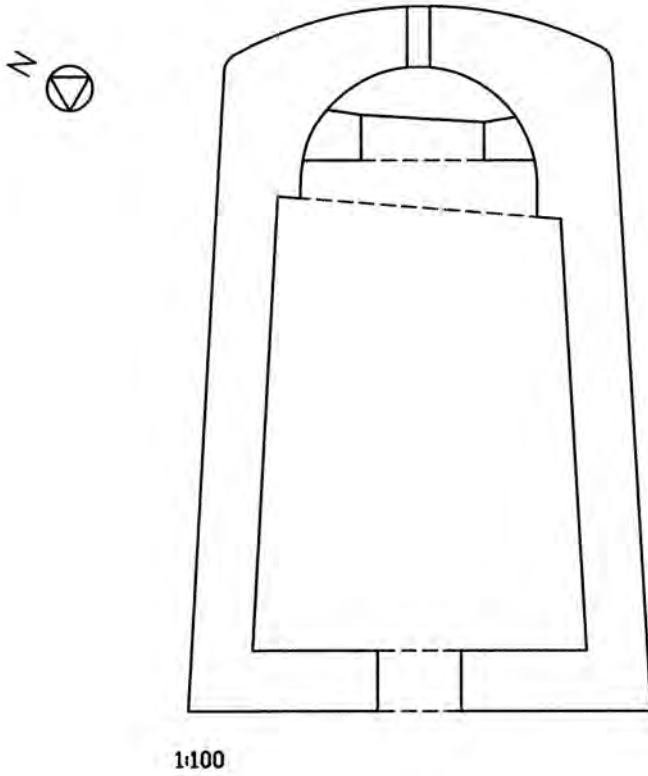

FIGURA 15. Sant Ambròs de Tor. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

En conjunt, el parament constructiu d'aquest edifici està realitzat amb llesques de llicorella poc gruixudes disposades irregularment, les quals tendeixen a l'horitzontalitat. El prototipus d'aparell emprat ens referma també la cronologia.

Estat actual

Església modificada, mal conservada i pràcticament enrunada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 125; BARRAL, 1981, p. 87 i 170; BOSCH, 2001, p. 36; BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 262; BURON, 1994, p. 120; CAMP, 1984, p. 6 i 47; CAMP, núm. 8 (1988), p. 66; ENRÍQUEZ, 1976, p. 61; FONTAINE, 1977, p. 424; GAVÍN, 1981, p. 28; JUNYENT, 1983, p. 198-199; MIR, 1978, p. 16; MORRO, núm. 9 (1989), p. 77; PALLÁS, 1962, p. 140-142; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 86; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; RODON, núm. 10 (1989), p. 84-85; SARRATE, 1969-1970, p. 119, 127-129, 131-132 i 136, làm. 14 i 15, fig. 6, 7 i 10; SARRATE, 1973, làm. s. p.; SARRATE, 1991, p. 26-27; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 172, 187, 197-201, 217, 219, 249, 279-283, 287, 289-290, 292-294, 301, 315, 343-344, 351-352, 368 i 369.

TOR, Sant Pere

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Tor

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles X-XII, amb ampliacions d'època moderna

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 23' 54"; latitud 42° 34' 20"

Coordenades UTM: 3683 47146

Notícies històriques

Sant Pere de Tor fou l'església del nucli de poblament instal·lat al costat del riu i en un lloc més planer, a causa del desplaçament del primitiu assentament organitzat entorn del castell de Tor, el qual tenia Sant Piri del Roc com a parròquia. A partir de l'any 1000, les noves circumstàncies de poblament van determinar l'emigració al pla i l'abandonament de l'entorn de la fortalesa. La nova població edificà un temple, el qual tenia unes funcions pastorals delegades de la parròquia propera al castell. Al llarg dels segles XI i XII, en augmentar la població al seu entorn, aquesta nova edificació va obligar a desplaçar la titularitat parroquial en l'època baixmedieval.

No creiem vàlida la teoria d'alguns autors segons la qual la primitiva capella, abans d'ésser parròquia, fos dedicada a santa Maria. No és possible que aquesta titularitat fos desplaçada per la de sant Pere, encara que aquest fos el príncep dels apòstols. La notícia aportada per la visita pastoral de 1314, feta pels delegats de l'arquebisbe de Tarragona al deganat de Cardós, va de Tírvia a Àreu, passant per «Santa Maria de Ça Tor». Per la seva situació en l'itinerari dels visitadors, ha d'ésser identificada amb l'església de Santa Maria de la Torre, situada a la ribera de la Noguera de Farrera, a uns dos quilòmetres tant del poble d'Alins com del d'Àreu. Per tant, no pot ésser identificada amb una hipotètica Santa Maria de Tor, situada en una altra vall.

En la dècima del bisbat d'Urgell de 1391, apareix documentada l'església de Tor amb dos capellans i la quantitat de tres sous. Tot i això, es fa difícil afirmar si era per al culte de Sant Pere o de Sant Piri del Roc. Pascual Madoz, l'any 1845, aporta la informació que el poble de Tor només tenia cinc cases, si bé hi havia una església parroquial amb rector.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Pere de Tor és una construcció que sorprèn per les seves dimensions. La capçalera, orientada a llevant, té forma rectangular i mesura 2,60 m de profunditat i 3,70 m d'amplària. La nau rectangular fa 7 m d'amplària i 8,90 m de llargària. Per bé que ara la coberta de la nau està folrada de fusta, en origen aquest espai arquitectònic tenia una coberta amb encavallades de fusta. No obstant, la zona de l'absis apareix coberta amb una volta de mig punt.

Adossat al mur nord-est i seguint la projecció del mur del presbiteri, hi ha un campanar quadrat de quatre pisos, coronats amb una coberta piramidal, al qual s'accedeix des del presbiteri. Cada un dels trams queda diferenciat pel tipus d'obertures: finestres d'espitllera en els dos registres baixos; una obertura geminada, actualment tapiada, en el tercer pis; finestres de mig punt en l'últim tram, on es poden observar les campanes. Oposat al cloquer, recolzat a la paret sud-oest, trobem un espai quadrat amb accés des del presbiteri que fa les funcions de sagristia.

En el parament nord de la nau, prop de l'absis, s'hi ha obert una capella rectangular de perfil exterior arrodonit. En la resta dels murs perimetrals de l'església, hom només hi veu una finestra oberta al cantó est i dues a la banda sud, la primera de les quals correspondria a la sagristia i la segona, a l'espai de la nau. A la part occidental del temple, hi ha una altra obertura, el perfil de la qual fa difícil emmarcar-la en una tipologia.

La porta d'entrada a l'edifici es troba a ponent i lleugerament desplaçada respecte de l'axialitat de l'absis, per bé que situada al centre de la façana. La tipologia és de mig punt amb arc a sobre llis, capçat amb dos motius decoratius, molt desgastats, la factura dels quals és d'escassa qualitat artística. En un d'aquests motius es veu clarament la forma antropomòrfica d'un cap, mentre que en l'altre, a causa de l'erosió del material, no es pot concretar que se seguís el mateix repertori ornamental. L'element decoratiu que circumda l'obertura de la porta ens fa suposar que, tipològicament, aquesta seguiria el repertori de dovelles radials fins a l'inici de l'arc, per bé que l'arrebossat que la cobreix no ens ho permet constatar.

El campanar presenta la part més interessant pel que fa a l'anàlisi de les

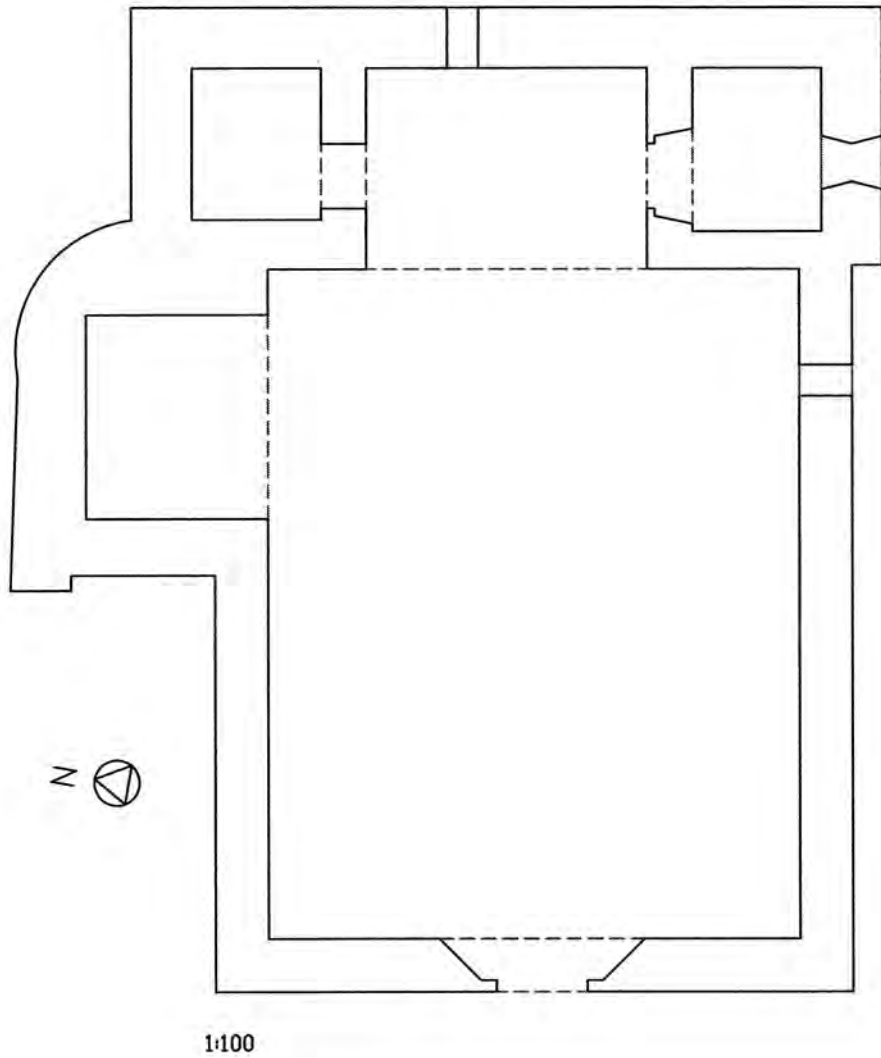

FIGURA 16. Sant Pere de Tor. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

obertures, ja que totes les que hem descrit fins ara no s'insereixen en el període romànic. A cada costat del quart registre del cloquer trobem un gran finestral de mig punt que és clarament d'època posterior. En el mur est del campanar, hi veiem dues espitlleres, una sobre l'altra, i la insinuació d'una finestra geminada al tercer pis. En el mur de tramuntana observem una sola espitllera, ja que l'altra, situada a la base del campanar, pot ésser que no sigui visible a causa de l'arrebossat. En aquest mateix mur, en el tercer registre, s'hi insinua la silueta d'una finestra geminada. En el mur oest, el teulat de la capella afegida només permet veure una espitllera i el perfil de la finestra geminada. En el mur de migdia, la projecció inclinada del teulat només hi deixa visible la finestra superior de mig punt.

L'anàlisi del parament només es pot efectuar a la part inferior del mur de llevant, perquè l'exterior i l'interior són arrebossats i emblanquinats, respectivament. En la part visible, l'aparell és fet de llicorelles irregulars disposades de manera força ordenada que tendeixen a l'horitzontalitat.

L'anàlisi de tots els elements constructius ens permet dir, no sense reserves, que Sant Pere de Tor és un edifici que presenta vestigis del segle x, amb intervencions realitzades durant els segles xi i xii, i ampliacions durant els segles xvii i xviii.

Estat actual

Església conservada modificada.

Bibliografia

BARRAL, 1981, p. 255; BOSCH, 2001, p. 36; BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 262; BURON, 1994, p. 119-120; CAMP, 1984, p. 46; CARABASA, CASES i LLARÁS, 1993, p. 124-125; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 26; ENRÍQUEZ, 1976, p. 61; GAVÍN, 1981, p. 27; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. iv, 1314-1315; MADDOZ, vol. ii, 1985, p. 414; MESTRE i ADELL, 1999, p. 110; MORRO, núm. 9 (1989), p. 77; PALLÁS, 1962, p. 143; PLADEVALL i FONT, 1984, p. 86; PLADEVALL i FONT, 1987, p. 62; ROCAFORT, s. a., p. 740; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 186, 193-194, 205, 249, 263, 265, 279-280, 287, 289-290, 296, 301, 343-344 i 362-365.

TOR, Sant Piri del Roc

Renom: TOR, Sant Pere del Roc

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Tor

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles X-XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Castellera

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 23' 44"; latitud 42° 34' 20"

Coordenades UTM: 3687 47148

Notícies històriques

L'església de Sant Piri fou la parròquia associada al castell de Tor. Aquest dominava la vall alta del riu de Tor, i vigilava el port de Cabús (2.328 m) i el Port Vell (2.475 m), camí natural per anar a Andorra. La seva existència l'hem de relacionar amb l'organització del territori feta a partir del govern dels comtes de Tolosa, Frèdol i Bernat (segona meitat del segle IX). La primera menció documental de la contrada és de l'any 1102. La seva funció parroquial continuà fins a la baixa edat mitjana, moment en què la titulariat va passar a Sant Pere de Tor. A partir de l'edat moderna l'església va perviure com a simple capella, tot i la destrucció del castell per ordre del duc de Cardona l'any 1513. El culte degué seguir almenys fins al 1892, tal com es pot deduir de la informació aportada per Juan Avilés, el qual escriu: «Sobre el pueblo, en una dentellada estribación aparece la ermita y las ruinas de vetusto castillo». El seu enderroc podria atribuir-se a les escomeses de la Guerra Civil espanyola.

Descripció de l'edifici

De l'església castellera de Sant Piri del Roc de Tor, malauradament, són escassos els vestigis que n'han arribat fins als nostres dies. Roman un petit fragment de l'angle nord-est de l'edifici, fet que ens indica la seva perfecta orien-

tació. Per la part de ponent, els testimonis arquitectònics que s'han conservat són més interessants; es tracta del mur occidental i d'una petita projecció de l'arrencada dels murs nord i sud. En les restes del mur meridional, hom hi veu encara les traces del lloc on era situada la porta d'accés al temple. Les ruïnes conservades mesuren 10,20 m de llargària i 4,30 m d'amplària.

Del mur primitiu de ponent arrenquen uns paraments en vertical que, en el seu moment, devien configurar un campanar d'espadanya de dos ulls. La fragilitat d'aquesta tapia obligà, en un moment d'època posterior, a reforçar-la amb un mur exterior. Al bell mig d'aquest parament, encara s'hi observa una finestra de mig punt de doble esqueixada la planimetria de la qual es deformà i, en engruixir el mur, s'obrí més cap a l'exterior. Romanen encara visibles els vestigis de dues bigues de fusta encastades al mur que ens marquen el nivell de la coberta.

Les restes de l'aparell de Sant Piri del Roc són configurades per un conjunt de pedres heterogènies, tant de dimensions com de forma, disposades de manera força ordenada. Cal dir que, a banda i banda de la finestra, sobresurt una filada d'*opus spicatum*.

L'arruïnada església de Tor ens ofereix una particularitat. A l'interior de la paret oest s'han conservat dues petites obertures rectangulars, la funció de les quals era dipositar-hi llànties per il·luminar. Trobem també aquesta solució a les esglésies de Sant Lliser de Virós i Sant Martí de Mallolís.

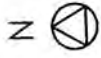
La planimetria d'aquesta església, similar a la de Sant Lliser de Virós, també a la vall Ferrera, permet situar-la cronològicament en el segle X, amb afegitons del segle XI.

Estat actual

Església modificada i mal conservada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 123-124; AVILÉS, 1993, p. 103 i 105; BARRAL, 1981, p. 38 i 169; BENITO, BOLÒS i BUSQUETA, 1993, p. 122-123; BERTRAN, 1979, p. 284; BOSCH, 2001, p. 36 i 39; BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 262; BURON, 1989, p. 211-212; BURON, 1994, p. 119-120; CABESTANY, 1991, p. 148-149; CABESTANY, núm. 14 (1992), p. 125-126; CAMP, 1984, p. 46 i 47; CATALÀ, 1979, p. 1473; ENRÍQUEZ, 1976, p. 61; GAVÍN, 1981, p. 28; JUNYENT, 1983, p. 199; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 139v; *Llibre de*

1:100

FIGURA 17. Sant Piri del Roc de Tor. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

visites, núm. 112, 1758, foli 153r-154v; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, ca-laix 31/41, vol. IV, 1314-1315; MORRO, núm. 9 (1989), p. 77; PALLÁS, 1962, p. 140 i 142-143; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 86; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 296; RODON, núm. 10 (1989), p. 84; SARRATE, 1969-1970, p. 121, 124, 127, 130, 132 i 137, làm. 16 i 17; «Tor», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. 22, 1989, p. 422; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171, 187-188, 197, 205, 217, 219-220, 222, 226-227, 249, 279-280, 289-290, 297, 301-302, 308, 343-344 i 365-368.

VIRÓS, Sant Lliser

Renom: VIRÓS, Sant Lleir

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Araós

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 44"; latitud 42° 31' 40"

Coordenades UTM: 3583 47100

Notícies històriques

Troblem l'única referència històrica d'aquesta parròquia a l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, en la qual s'esmenta: «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...] cum Ferrera, et Burg et Viros [...]». Tret d'aquesta menció, els documents que citen Virós mai no es refereixen a una parròquia o a un poblament. En aquest sentit, Pere Tragó l'any 1519 escriu que «en lo terme de Arahós ha una partida nomenada Virós en que ha un gran bosch [...]», cosa que demostra la manca de poblament i de funció parroquial. Era una explotació agrícola i minera. Hem de relacionar la seva importància en el període altmedieval amb els jaciments propers d'extracció de ferro. Al final del segle XIX es documenta l'existència de veritables galeries subterrànies en les quals era difícil treballar.

Pascual Madoz, l'any 1845, escriu que aquesta capella estava dins la jurisdicció de la parròquia de Sant Esteve d'Araós, a una hora de camí en direcció est. Cada any s'hi celebrava una gran festa el 27 d'agost, diada de sant «Licerio». Va tenir culte fins al 1936, i l'any 1938, durant la Guerra Civil, fou destruïda. A la dècada dels vuitanta fou restaurada.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Lliser és una construcció de planta rectangular, que mesura 7,40 m de llargària per 4,60 m d'amplària, orientada a llevant, sense

capçalera diferenciada. És coberta amb encavallades de fusta resoltes a l'exterior per un teulat de lloses de pissarra. Té un campanar de cadireta d'un sol ull als peus de l'església, del qual abans de la restauració només es conservava la part de la seva arrencada.

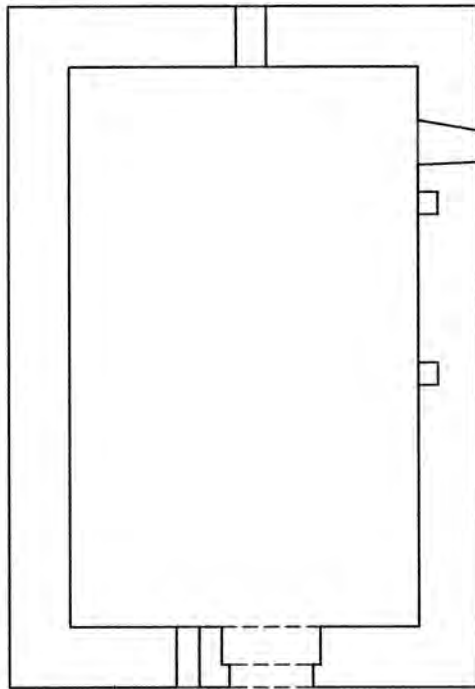
L'accés al temple és constituït per una porta resolta en arc de mig punt dovel·lat fins a la línia d'imposta. Malgrat que alguns autors consideren que aquest arc és de ferradura, hom pensa que és tan sols un arc de mig punt, la construcció del qual no fou reeixida. A la part interior, aquesta porta està coronada amb una llinda de fusta.

Al mur de ponent hi ha una finestra de perfil rectangular, d'una sola esqueixada, descentrada respecte de l'eix de la porta. Al costat de migdia n'hi ha una altra, que no podem considerar del període medieval, ja que, tal com demostren els testimonis gràfics de l'any 1984, anteriors a la restauració, només conservava part del seu basament. En conseqüència, desconeixem quina tipologia degué seguir en el moment de la construcció. En restaurar-la fou convertida en una finestra rectangular, d'una esqueixada, la tipologia de la qual possiblement reproduiria, de manera poc acurada, els prototipus emprats en les esglésies preromàniques del segle x. Al mur est de l'església es conserva una finestra tapiada, de la qual només es pot observar el perímetre a l'exterior, ja que n'han desaparegut les traces a l'interior.

A la part interna del mur de migdia romanen encara visibles dos espais rectangulars de petites dimensions, la funció dels quals era la de situar-hi una llàntia. Aquesta solució arquitectònica la trobem repetida en altres esglésies com la de Sant Piri del Roc de Tor o Sant Martí de Mallolís en la mateixa vall, o la de Sant Esteve de Caulers (Caldes de Malavella, la Selva), per citar alguns exemples que s'han conservat.

Restauracions

A l'inici dels anys seixanta, Camil Pallàs donà a conèixer l'església de Sant Lliser de Virós, edifici que, juntament amb Sant Francesc d'Araós, configura una de les singularitats arquitectòniques de la vall Ferrera. Per dissort, aquest edifici, com la majoria dels de la vall, es trobava en un estat gairebé ruïnós. D'allò que fou aquest temple només es conservava, essencialment, la façana i part dels murs perimetrals de la nau. El seu abandonament, en el decurs dels anys, convertí l'interior de la nau en una extensió del bosc que l'envolta.

1:100

FIGURA 18. Sant Lliser de Virós. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavinia Herrera)

Anys 1984-1985

El Club Excursionista Pirenaic, amb la intenció d'iniciar una campanya d'excavació de l'església, netejà la bardissa fins a deixar el paviment totalment al descobert.

Anys 1986-1987

Amb el suport de la Generalitat de Catalunya, de l'Ajuntament d'Araós i del Club Excursionista Pirenaic, a finals de l'any 1986 s'iniciaren les obres de refeta de les parts altes dels murs, tot aprofitant les pedres trobades a l'interior de la mateixa nau. Es continuà la tasca amb el muntatge de les encavallades de fusta de la coberta, procés que es deturà per raons meteorològiques. A la primavera de 1987, es col·locà el teulat de pissarra reutilitzant les lloses de les construccions que els soldats de la Guerra Civil havien aixecat com a refugi. D'aquesta manera es donaren per acabades les obres.

Estat actual

Església conservada restaurada.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 114-115; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BARRAL, 1981, p. 84, 96-97, 104 i 170; BELLÈS, 1992, p. 317; BOSCH, 2001, p. 34 i 37; BURON, 1977, p. 240; BURON, 1980, p. 264; BURON, 1994, p. 120; CAMP, 1984, p. 6, 36-37 i 39; CAMP, núm. 2 (1985), p. 3; CAMP, núm. 3 (1986), p. 17; «Campament de treball a la vall Ferrera», núm. 1 (1985), p. 7; CAMP, núm. 5 (1987), p. 37-39; CAMP, 1987, p. 92; CAMP, núm. 8 (1988), p. 66-67; CASTELLARNAU, núm. 17 (1993), p. 144; ENRÍQUEZ, 1976, p. 58-59; FONTAINE, 1977, p. 424; GAVÍN, 1981, p. 22; «Informació-Notícies», núm. 5 (1987), p. 44; JUNYENT, 1983, p. 210; MADOZ, vol. I, 1985, p. 59; MESTRE i ADELL, 1999, p. 109; MOLERA, 1980, p. 18; MORA, núm. 12 (1990), p. 111; MORA, núm. 16 (1993), p. 142; PALLÁS, 1962, p. 140 i 144; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 83; PLADEVALL I FONT, 1987, p. 62; ROCAFORT, s. a., p. 672; RODON, núm. 7 (1988), p. 54; RODON, núm. 10 (1989), p. 85; «Sant Francesc d'Araós», núm. 7 (1988), p. 55; «Sant Lliser de Virós. Estat

de les obres de consolidació (11 desembre)», núm. 4 (1986), p. 29; «Sant Lliser de Virós», núm. 6 (1987), p. 46; SARRATE, 1963-1965, p. 168-169; SARRATE, 1969-1970, p. 117-121, 126-128, 130-133 i 135-137, làm. 6 i 7, fig. 1, 8 i 9; TRAGÓ, 1982, p. 52; VIDAL-VILASECA, 1987, p. 171-172, 186, 193-194, 219, 221, 248-249, 251, 279-280, 290, 308-309, 315, 318, 325, 335, 343, 345-346, 348 i 353.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES
MUNICIPI DE FARRERA

ALENDO, Santa Eulàlia

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Alendo

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Darrerria del segle XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 54"; latitud 42° 29' 45"

Coordenades UTM: 3575 47066

Notícies històriques

En el document conegut per l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, hi apareix l'església d'«Alende» com a integrant de «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...]». L'any 1073 el bisbe d'Urgell, Bernat Guillem, donà aquesta parròquia a Orset i el seu nebot a canvi de serveis feudals, segurament, relacionats amb el proper castell, del qual resta el testimoniatge quasi arqueològic a escassa distància del temple.

L'any 1272 el territori de la coma de Burg, on es troba l'església d'Alendo, passà a mans del vescomtat de Castellbò, per la qual cosa hi ha poca documentació de la baixa edat mitjana.

No apareix tampoc documentada en la visita pastoral que feren els delegats de l'arquebisbe de Tarragona l'any 1314 al deganat de Cardós, ja que no hi pertanyia. En la visita pastoral de 1758, s'hi esmenta el bon estat de conservació d'Alendo i s'hi cita com a sufragània de Santa Eulàlia de Farrera (actualment Sant Roc). Pascual Madoz escriu, l'any 1845, que aquesta església és una sufragània de Farrera. També apareix citada en el pla parroquial de 1904. El culte, tot i ésser una sufragània, hi ha continuat al llarg del segle XX, com ho demostra el bon estat de conservació del seu cementiri.

Descripció de l'edifici

L'església de Santa Eulàlia d'Alendo és una construcció romànica d'una sola nau amb un absis semicircular a la capçalera orientat vers llevant. La nau mesura aproximadament 11,60 m de llargària i 4,90 m d'amplària, l'absis té una profunditat de 3,10 m i la llum de l'arc triomfal és de 4 m. La zona absidal, coberta amb volta apuntada, queda diferenciada de la nau mitjançant un arc triomfal dibuixat amb dos arcs en degradació. La coberta de la nau és feta amb encavallades de fusta, per bé que no deu ésser l'original, malgrat que segueixi la tipologia romànica d'aquest tipus de construccions.

Pel que fa a les obertures, l'edifici permet l'entrada de llum mitjançant dos punts situats a l'absis: una finestra a l'est i una altra al sud, ambdues de doble esqueixada, resoltes amb un arc de mig punt emmascarat per l'arrebossat. Hi ha dues obertures més al mur meridional, les quals segueixen la tipologia esmentada. Cal destacar que la més propera a ponent està tapiada per la part interior del mur.

Com és característic en aquestes esglésies, la porta d'accés es troba ubicada gairebé a la part central del mur meridional. La seva factura és modesta i es resol amb dovelles llises fins a l'inici de l'arc. D'aquest mur sud hauríem encara de destacar els caps de biga, situats damunt de l'entrada, que sobresurten d'entre el parament emblanquinat, que possiblement correspondrien a un porxo avui dia desaparegut.

Aquest edifici presenta un campanar d'espadanya de dos ulls, la particularitat del qual rau en la seva ubicació damunt de l'arc triomfal. La disposició d'aquest element arquitectònic justifica els dos ressalts, a manera de contrafort, que s'observen tant en la zona meridional com en la de tramuntana en el mateix punt en què s'inicia la projecció de l'absis. Les cobertes exteriors de la nau i de l'absis es resolten amb un teulat de lloses de pissarra.

Creiem que l'església de Santa Eulàlia d'Alendo és una de les edificacions més interessants de tota la vall Ferrera pel fet que, en el decurs de la seva història, ha sofert poques transformacions. Hom pot fer la volta a l'edifici i observar el tractament del parament que configura els seus murs perimetrals, a excepció de la zona de l'absis, la qual està avui dia arrebossada. En les zones visibles, el mur és format per pedres petites majoritàriament de llicorella, disposades de manera irregular. Allò que cal remarcar és que totes les dovelles de les finestres i de la porta són fetes de pedra tosca.

El mur de ponent presenta, en la part superior, una finestra rectangular, oberta en una època indeterminada. Per sota d'aquesta, gairebé en la seva vertical, hi ha una obertura de mig punt tapiada feta amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc, que sorprèn per les seves dimensions: 0,58 m de llum i 1,49 m

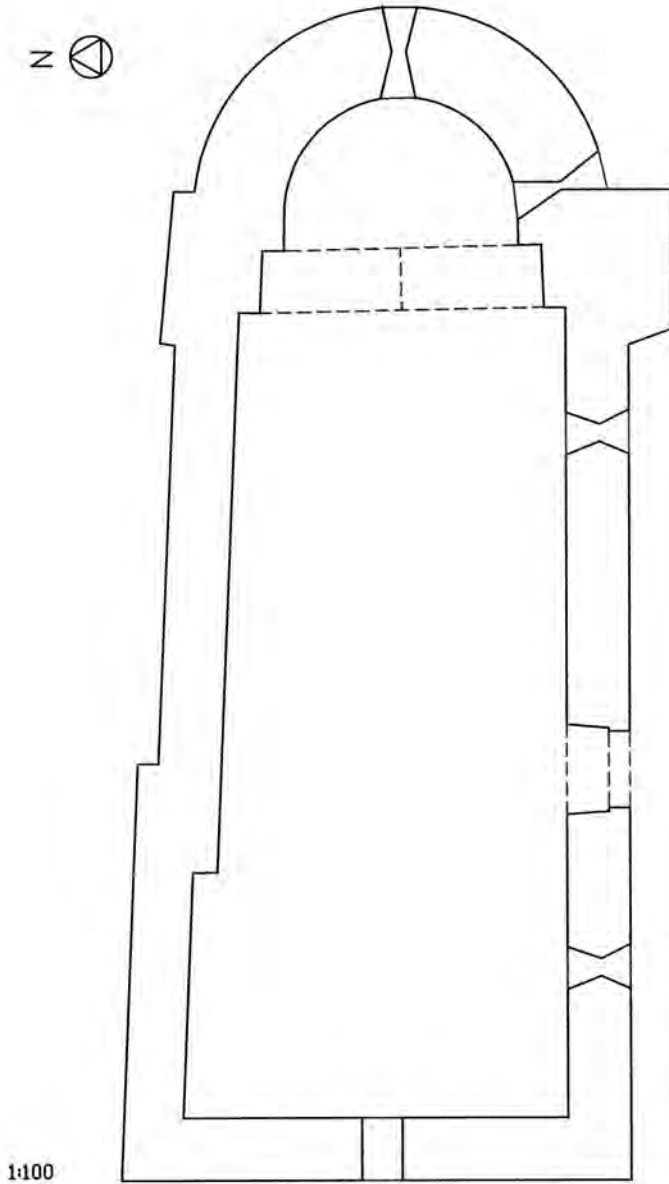

FIGURA 19. Santa Eulàlia d'Alendo. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

d'alçària. Si bé la ubicació ens podria fer pensar, en un primer moment, en una porta, les seves dimensions i la seva situació respecte del sòl fan difícil poder-ne justificar la funcionalitat. A més a més, l'església de Santa Eulàlia d'Alendo té encara una altra particularitat. El mur de tramuntana apareix reengruixit i diferenciat fins a gairebé assolir el mateix nivell d'ubicació de la porta del mur sud. Aquesta solució arquitectònica degué ésser necessària per evitar el desplom de l'edifici pel seu angle nord-oest, ja que, actualment, en aquest costat l'orografia del terreny sembla suggerir-ho.

L'anàlisi de tots els elements arquitectònics que configuren l'església de Santa Eulàlia d'Alendo ens permet pensar que caldria situar aquest edifici a les acaballes del segle XII.

Estat actual

Església conservada. Desconeixem si ha sofert alguna consolidació.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 189; BARAUT, 1983, p. 211-212, doc. 856; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 235; BURON, 1980, p. 255; BURON, 1994, p. 130; CAMP, 1984, p. 18, 21 i 27; CATALÀ, 1979, p. 1483; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 50-51; ENRÍQUEZ, 1976, p. 45; GAVÍN, 1981, p. 66; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 157r; LLORET, 1984, p. 77; MADDOZ, vol. I, 1985, p. 31; MARTÍNEZ, 1993, p. 40; MESTRE i ADELL, 1999, p. 111; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 294; ROCAFORT, s. a., p. 684; VIDAL-VILASECA, 1990, p. 172, 179, 181-182, 186, 191-192, 195, 197, 199-201, 204, 220, 222, 263 i 302-304.

BURG, Sant Cristòfol

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Burg

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Castellera

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 24"; latitud 42° 30' 15"

Coordenades UTM: 3583 47074

Notícies històriques

Com en altres poblacions nascudes en el segle x a l'ombra d'un castell, hem de creure que Sant Cristòfol de Burg és l'església parroquial citada en l'acta de consagració de la Seu d'Urgell: «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...] cum Ferrera, et Burg [...]». Aquesta església degué perdre la seva funció parroquial en el moment que la població de Burg va establir-se al pla. En conseqüència, la primitiva església de Sant Cristòfol quedà com a capella del castell. Pere Tragó descriu el castell l'any 1519: «En lo dit lloch ha fortalesa e una torre que ret castell e és molt fort». Això ens fa pensar que no degué ésser enderrocat per ordre del duc de Cardona l'any 1513.

Descripció de l'edifici

De la primitiva església del castell de Burg, per dissort només en resta un fragment del mur nord, en el qual encara avui es pot veure el lloc que ocupava l'arc triomfal i la insinuació de l'arrencada de l'absis. Aquestes restes ens permetrien intuir que, en origen, aquest edifici degué respondre a la tipologia d'una sola nau amb un absis a la capçalera. El tipus de parament està format per carreus rectangulars de diferents mides, disposats de manera regular formant unes filades que tendeixen a l'horitzontalitat. Resulta molt difícil de fi-

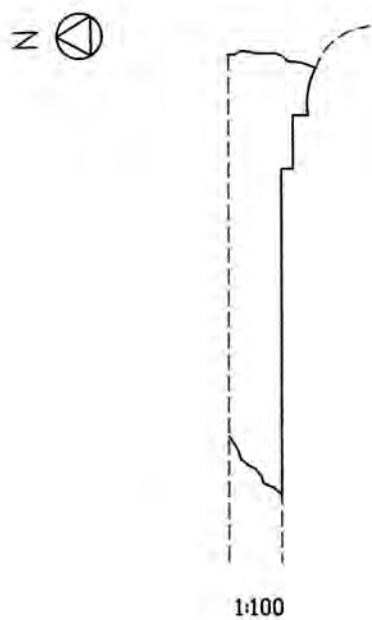

FIGURA 20. Sant Cristòfol de Burg. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

xar una datació aproximada d'aquestes restes arqueològiques. Tan sols podem intuir-la mitjançant les restes dels carreus que encara són visibles. Hom creu que no és gaire agosarat dir que aquesta església degué ésser construïda en el marc del segle XI, per bé que possiblement existí algun vestigi d'una d'anterior d'època preromànica, les referències de la qual avui s'han perdut.

Estat actual

Església molt mal conservada. Només en resta el mur nord.

Bibliografia

BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; CAMP, 1984, p. 20; TRAGÓ, 1982, p. 46.

BURG, Sant Francesc

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Burg

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X?, refeta en època moderna

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 24"; latitud 42° 30' 15"

Coordenades UTM: 3583 47074

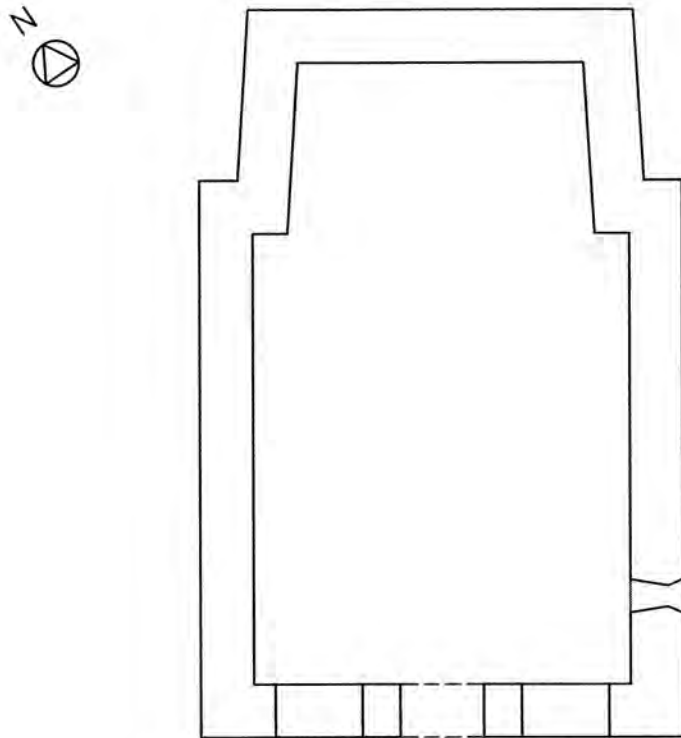
Notícies històriques

La titularitat d'un sant Francesc a l'església de Burg és d'època moderna, si bé la planta de l'edifici que conservem és de tradició medieval. Aquest fet, juntament amb la manca d'informació escrita, no ens permeten conèixer-ne la dedicació primitiva. La seva situació fora de l'actual nucli urbà respon, segurament, a l'organització política que, com en moltes altres poblacions d'aquesta contrada, es donà a partir del segle XI. A l'alta edat mitjana, hi havia un nucli de població, o vila baixa, que quedà abandonat en l'època moderna, moment de creació de l'actual vilatge. D'aquesta manera, l'església de Burg romangué com una capella fora de la població contemporània.

Segons un petroglif, situat a la façana de ponent, deduïm que fou refeta el 1727, moment en què degué canviar de titularitat. Per una altra inscripció en el campanar d'espadanya, on diu «record de la Santa Missió 1923», sabem que aquest any devia estar encara oberta al culte. Com moltes altres esglésies, patí les conseqüències de la Guerra Civil espanyola.

Descripció de l'edifici

L'església de Sant Francesc de Burg és un edifici d'una sola nau, de 6 m de llargària per 5 m d'amplària, amb absis trapezoïdal a la capçalera orientada

1:100

FIGURA 21. Sant Francesc de Burg. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

vers el nord-est, que mesura 2,30 m de profunditat per 4 m de llum. De la seva construcció primitiva, avui en resten tots els murs perimetrals, per bé que a diferents alçades. L'absis estava cobert amb una volta de canó, que s'esfondrà en algun moment dels anys vuitanta del segle XX. Per la seva tipologia planimètrica, la nau degué estar coberta amb encavallades de fusta.

Pel que fa a les obertures, la porta és situada en el centre del mur sud-oest i és resolta amb arc de mig punt i dovelles fins a l'inici de l'arc, cobertes actualment per un arrebossat i de les quals només podem veure la clau. Per la part interior, l'estructura pren forma rectangular coronada amb una llinda de fusta que envolta el perfil rodó de la porta d'entrada.

A banda i banda de la porta trobem dues grans obertures, d'època posterior i de perfil rectangular, que arriben fins arran de terra. En la part superior tenen sengles llindes de fusta. A la mateixa façana i just damunt de la porta, hi ha una finestra de doble esqueixada de perfil rectangular. En el mur est en trobem una altra, de planimetria similar, més ampla per la part interior. Desconeixem com era coronada per la part superior, ja que aquesta avui dia no es conserva. Així mateix, actualment està mig paredada.

La façana d'entrada a l'edifici acaba amb un campanar d'espadanya, possiblement d'època posterior, els ulls del qual foren tapiats en una època indeterminada.

En conjunt, el parament és fet de pedra llosenca de forma i mida heterogènia i disposat de manera irregular.

Per la seva planimetria, podríem emmarcar aquest edifici en els corrents constructius propis del segle X, malgrat que una inscripció localitzada a la façana sud-oest, datada del 1727, ens fa sospitar que és un edifici molt transformat en el decurs dels segles.

Estat actual

Església conservada, modificada i en estat ruïnós.

Bibliografia

BOSCH, 2001, p. 37; CAMP, 1984, p. 20; ENRÍQUEZ, 1976, p. 45; GAVÍN, 1981, p. 67; LLORET, 1984, p. 77; VIDAL-VILASECA, 1990, p. 171, 173, 175, 182-183, 186, 191-192, 194-196, 198-199, 201, 204, 206-207, 220-221, 224 i 263-266.

MALLOLÍS, Sant Martí

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Mallolís

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle X, amb modificacions posteriors

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 29"; latitud 42° 29' 45"

Coordenades UTM: 3565 47065

Notícies històriques

L'església de record preromànic de Sant Martí està mancada d'informació documental. Les úniques referències que hem pogut constatar són tardanes. Vicente de Frígola, l'any 1824, cita «el lugar de Mallolís». L'any 1845 Pascual Madoz escriu que l'església de Sant Martí és sufragània de Farrera i Tírvia.

Descripció de l'edifici

Sant Martí de Mallolís és un edifici d'una sola nau, de 8,90 m de llargària per 3,80 m d'amplària, amb un absis trapezoïdal orientat a llevant, que mesura 1,50 m de profunditat per 3,50 m de llum. La zona absidal es cobreix amb volta de canó, i la nau ho fa amb encavallades de fusta. Un arc diafragmàtic divideix l'espai de la nau en dues meitats. La seva tensió no descansa sobre el paviment de l'església. En el mur de ponent hi ha un òcul d'època posterior i vestigis d'un cor de fusta. El paviment és fet amb lloses, possiblement d'època més tardana al moment de la construcció. Res no podem dir de la tipologia del parament de l'església, atès que tots els seus espais es troben emblanquinats. En el mur sud de l'absis hi ha una obertura rectangular, la funció de la qual pensem que era de credença, com a Sant Lliser de Virós i Sant Piri del Roc de Tor.

L'exterior de l'església permet de fer un estudi més acurat. Els murs deien entreveure que l'aparell és format per un seguit de pedres disposades horitzontalment, per bé que de formes i dimensions variades. El mur de ponent és coronat amb un campanar d'espadanya de dos ulls, la tipologia del qual sembla força modificada. Al centre d'aquest parament hi ha un ull de bou que, com hem comentat en descriure l'interior de l'església, és clarament d'època posterior. En aquest tram de paret, s'hi poden veure encara forats de bastida.

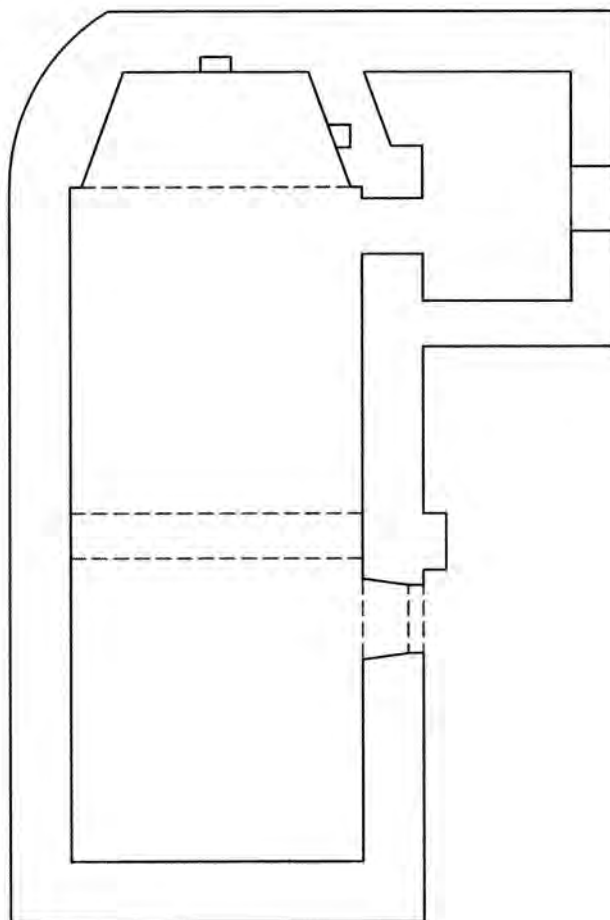
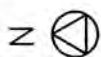
La part més interessant d'aquesta església és, sens dubte, el mur meridional. En aquesta paret s'obre la porta d'accés al temple, la tipologia de la qual és de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Tot just al seu costat i parcialment projectat damunt d'una part del dovellatge del brancal dret de la porta, hi ha un gruixut contrafort que fou erigit per contrarestar l'empenta de l'arc diafragmàtic que ja hem citat en descriure l'interior de l'església. En el decurs del temps, s'hi afegí una sagristia, de planta rectangular, que ocupa el costat sud de l'absis i una part de la nau. En la seva construcció, s'engruixí el mur de l'absis fins al seu costat nord, on adquirí una lleugera corbatura. La coberta, com en la majoria d'esglésies pirinenques, es resol amb lloses de pissarra.

L'observació detinguda de la planta actual permet endevinar que aquesta església ha sofert una important modificació en el decurs de la seva història. Hom pensa que l'església de Mallolís era, en origen, de dimensions més reduïdes pel que fa a la llargària de la nau. Fins i tot podríem arribar a suposar que la nau de la planta original arribava fins poc més enllà de la porta actual, fet que permetria que es tractés d'una edificació preromànica. Per tant, el tram de ponent de la nau es podria considerar no romànic. Això explicaria la construcció de l'arc de diafragma, la funció del qual és permetre la continuïtat de l'encavallada de fusta en aquest nou espai.

Aquesta hipòtesi, que intuïm pel canvi de parament observable arran de la porta d'entrada, per la factura de l'espadanya i per l'òcul de ponent, podem ratificar-la amb una inscripció que apareix en una pedra del mur de ponent, datada del 1814, per bé que no afirmem que aquesta modificació fos duta a terme en aquest moment.

Estat actual

Església conservada i modificada.

1:100

FIGURA 22. Sant Martí de Mallolís. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Bibliografia

BOSCH, 2001, p. 37; CAMP, 1984, p. 21; FRÍGOLA, 1824, s. p. [vegeu *Corregimiento de Talarn*]; GAVÍN, 1981, p. 69; LLORET, 1984, p. 77; MADDOZ, vol. II, 1985, p. 111; ROCAFORT, s. a., p. 694; VIDAL-VILASECA, 1990, p. 172-173, 175, 182-183, 186, 191-192, 195, 197, 199, 201, 202, 220, 224, 263-264 i 271-272.

MONTESCLADO, Sant Esteve

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Montesclado

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 14' 49"; latitud 42° 30' 25"

Coordenades UTM: 3552 47076

Notícies històriques

Aquesta església formava part del deganat de Cardós el 1314, en la visita dels delegats de l'arquebisbe de Tarragona. L'any 1391 el capellà de «Muntusclat» pagava vint sous de dècima.

En l'*Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*, de 1519, s'hi escriu que «prop lo lloc de Muntusclat és la eclésia parrochial sots invocació de sanct Steva». En aquesta època la parròquia devia ja començar a decaure, car el 1758, en la visita pastoral, el visitador manà traslladar les funcions parroquials a la capella de Sant Isidre a causa de l'estat deplorable de Sant Esteve. L'any 1824 Vicente de Frígola assenyalà que era un lloc juntament amb la Glorieta de Montesclado. Pascual Madoz, l'any 1845, indicà que l'església de Montesclado era sufragània de la de la Glorieta. Tot i que es bastí una nova església en el poble de Montesclado, el cementiri es mantingué en l'indret de l'antiga església parroquial.

Descripció de l'edifici

D'aquesta església només resta una part del mur sud que mesura uns 15,60 m. Té una alçària de 2,90 m, aproximadament, i un gruix de 0,70 m. Se'n conserven, àdhuc, restes de la zona perimetral pel que fa a l'espai de ponent, així com

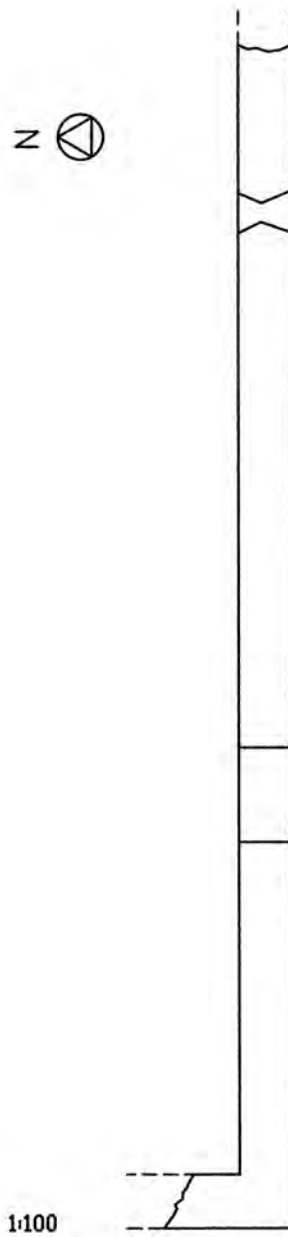

FIGURA 23. Sant Esteve de Montesclado. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

vestigis del costat nord. Desconeixem si, en origen, aquesta construcció tenia planta rectangular o era capçada a llevant per un absis semicircular.

La fàbrica del parament és irregular i formada per diverses tipologies de pedres, si bé hi predomina la llorenca, disposades amb tendència a l'horitzontalitat. A la part exterior del mur, arran de terra i molt propera a la porta, trobem una pedra del parament en la qual hi ha una creu gravada que creiem que podria ésser una marca de picapedrer.

De les obertures que tenia aquesta edificació, només s'ha conservat fins als nostres dies, per bé que tapiada, la porta d'accés al temple situada més a prop del mur de ponent i construïda en arc de mig punt. La tipologia de la seva factura, tot i que avui dia és arrebossada, s'intueix que seguia el model de dovelles radials fins a l'inici de l'arc. A la part interior del mur, aquesta obertura queda definida amb un arc de mig punt rebaixat format per lloses disposades de manera radial. La bardissa que actualment omple allò que fou la nau de l'església no permet d'intuir ni com era el paviment ni l'arrencada del mur que se'n conserva.

Prop de llevant, a la part interior de l'església, encara s'hi pot veure una finestra de doble esqueixada, avui dia també tapada, la qual no és visible per l'exterior del temple, ja que en aquesta part del mur s'adossà un cos del cementiri. El prototipus d'aquesta segueix el mateix model que hem descrit per a la porta, ço és, dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Al llarg de tot el mur conservat, hom hi veu diversos forats de bastida.

L'anàlisi arquitectònica de les restes d'aquest edifici ens permet concloure que fou erigit durant el segle XI.

Estat actual

Actualment només se'n conserva el mur sud.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 190-191; BERTRAN, 1979, p. 309; BOSCH, 2001, p. 34 i 37; BURON, 1994, p. 131; CAMP, 1984, p. 21; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 50; FRÍGOLA, 1824, s. p. [vegeu *Corregimiento de Talarn*]; GAVÍN, 1981, p. 68; *Llibre de visites*, núm. 32, 1575, foli 136v; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 158r-159r; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; LLORET, 1984, p. 78; MADDOZ, vol. II, 1985, p. 159-160; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 295; ROCAFORT, s. a., p. 693; TRAGÓ, 1982, p. 60; VIDAL-VILASECA, 1990, p. 172, 178-179, 191-192, 207, 263-264 i 268-271.

SANTA MARIA DE LA SERRA

Renom: Mare de Déu de la Serra

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segles XI-XII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 54"; latitud 42° 30' 05"

Coordenades UTM: 3577 47071

Notícies històriques

Tot i ésser un edifici del segle XI, no tenim notícies d'aquesta església fins al 1314, any que fou visitada pels delegats de l'arquebisbe de Tarragona, juntament amb altres parròquies del deganat de Cardós. No hi ha cap altre esment fins a la visita pastoral de 1758, en què apareix com una capella de la parròquia de Farrera, condició que és refermada l'any 1845 per Pascual Madoz.

No deixa de sorprendre que aquesta església romànica isolada aparegui a principi del segle XIV en una relació de parròquies. Solament una acurada recerca arqueològica i documental de l'edifici i el seu entorn ens podria explicar detalls sobre la seva evolució. Tot i això, es podrien suggerir diverses hipòtesis sobre l'origen d'aquesta església. La seva estratègica situació militar de domini de la coma de Burg ens pot fer pensar que en un moment fos una església associada amb un castell, si bé les seves dimensions no són les usuals en aquest tipus de temples. Una altra explicació seria l'intent d'establir un terme parroquial, justificat segurament per la proximitat d'un jaciment de ferro o d'un centre de treball d'aquest metall. La manca de documentació indica que aquesta parròquia no degué reeixir. També podria ésser, emperò, que a partir del segle XII, en estendre's la devoció a santa Maria, es bastís com a santuari que irradiava la seva protecció a tota la contrada.

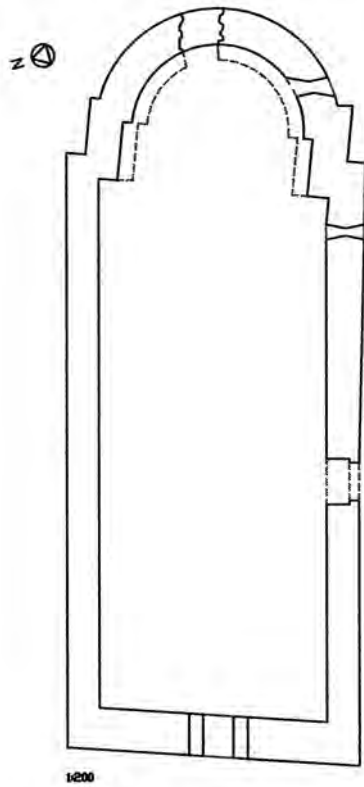

FIGURA 24. Santa Maria de la Serra. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Descripció de l'edifici

Santa Maria de la Serra és una important edificació, si tenim en compte el marc geogràfic en què es construí. Consta d'una sola nau, d'aproximadament 13,90 m de llargària per 6 m d'amplària, amb absis semicircular a la capçalera que té una profunditat de més de 3,80 m i una llum de 5 m. Un arc triomfal en degradació separa la capçalera de la nau, la qual es cobreix amb encavallades de fusta que es prolonguen vers l'est i que ocupen part de la conca absidal. El presbiteri ha perdut la volta de quart d'esfera pròpia d'aquest espai, per bé que conserva vestigis de la seva arrencada. El mur exterior de l'absis sofrí, en algun moment posterior, un sobrealçament a partir del ràfec de la cornisa, damunt del qual s'assentà la biga carenera de la nau. Aquesta perllongació de l'encavallada fou potser motivada per l'esfondrament de la volta que cobria la capçalera. D'aquesta manera, l'exterior de l'edifici sorprèn pel seu teulat a dues vessants que s'estén al mateix nivell des de l'absis fins al mur de ponent.

La zona central de l'absis presenta actualment un gran esvoranc, fet que no ens permet saber si en aquest punt hi havia alguna obertura. Només resta una petita finestra de doble esqueixada situada al mur sud de l'absis; malgrat l'emblanquinat que la cobreix, és feta amb un arc semicircular d'una sola peça de fusta. N'hi ha una altra, en el mur meridional, prop de l'arc triomfal, la planimetria de la qual és també de doble esqueixada. Per dissort, la calç que cobreix els paraments no permet d'intuir-ne l'estructura. No gaire lluny de l'esmentada finestra observem l'interior de la porta sud de l'edifici, resolta amb un pronunciat arc de mig punt que envolta una obertura rectangular amb llinda.

Si bé no podem analitzar les característiques del parament del mur intern per l'emblanquinat que el revesteix, la part exterior de l'edifici sí que ens permet examinar-ne l'estructura. L'aparell és format per carreus grans, allargassats i disposats amb predomini de l'horitzontalitat, que combina majoritàriament llicorelles amb pedra tosca. Aquest darrer tipus de pedra la trobem també en l'arc monolític de les finestres. En conjunt, la factura del parament és de les més reeixides de tota la vall Ferrera.

Com Santa Eulàlia d'Alendo, Santa Maria de la Serra presenta dues portes. La que possiblement és més primitiva, situada al sud, segueix el prototipus de les construccions romàniques. Mesura 1 m de llum i 2,4 m d'alçària. L'altra, situada a l'oest, fa 2,3 m d'alçària i 1,5 m d'amplària. Actualment, està tapiada per consolidar un esberlament que recorre de dalt a baix la façana d'aquest mur. De les seves característiques, en destacaríem els dos arcs llisos en degradació treballats en el mateix carreu. Les particularitats estilístiques d'aquesta

porta coincideixen amb el moment cronològic en què algunes esglésies romàniques obren un segon accés en el mur de ponent.

Malgrat les modificacions o transformacions que, en un temps indeterminat de la seva història, patí a les cobertes, creiem que, en origen, l'església de Santa Maria de la Serra tingué volta de quart d'esfera a l'absis i encavallades de fusta a la nau. Trobem aquest sistema constructiu en la major part de les esglésies romàniques pirinenques de les comarques del Pallars i de la Ribagorça.

Els elements constructius que han arribat fins als nostres dies, així com el tipus de finestres, de portes i de paraments, permeten situar aquesta església en el marc cronològic del segle XI amb modificacions del segle XII.

Estat actual

Església conservada modificada, però amb un gran deteriorament en la zona absidal.

Bibliografia

ADELL i LOSCOS, 1993, p. 187-189; BOSCH, 2001, p. 37; BURON, 1977, p. 238; BURON, 1980, p. 260; BURON, 1994, p. 130; CAMP, 1984, p. 20, 21 i 26; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 51-52; ENRÍQUEZ, 1976, p. 45; GAVÍN, 1981, p. 68; *Llibre de visites*, núm. 112, 1758, foli 158r; *Llibre de visites del bisbat d'Urgell*, calaix 31/41, vol. IV, 1314-1315; LLORET, 1984, p. 77; MADOZ, vol. I, 1985, p. 514; MESTRE i ADELL, 1999, p. 111; *Plan parroquial del obispado de Urgel*, 1904, p. 294; ROCAFORT, s. a., p. 693; VIDAL-VILASECA, 1990, p. 172, 177-179, 182, 186, 191-192, 195, 197, 199-201, 203, 205-207, 209-211, 219-220, 225-226, 263-264 i 266-268.

INVENTARI D'ESGLÉSIES
PREROMÀNIQUES
I ROMÀNIQUES
MUNICIPI DE TÍRVIA

ESGLÉSIA DE TERVEU

Renom: No se'n coneix

Municipi: Tírvia

Agregat o lloc: Terveu

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XI

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 14' 00"; latitud 42° 30' 45"

Coordenades UTM: 3543 47084

Notícies històriques

No s'han conservat documents d'aquest petit nucli proper a la vila de Tírvia. L'any 1845, Pascual Madoz només fa esment dels masos de Terveu i de la Bana, sense donar cap mena de referència del nucli de poblament ni de la jurisdicció eclesiàstica.

No coneixem l'advocació d'aquesta església, segurament perquè durant l'edat moderna ja va deixar de tenir culte.

Descripció de l'edifici

Actualment, de l'església de Terveu només conservem una part del mur nord que mesura aproximadament 7 m de llargària i 0,70 m de gruix. Aquestes restes permeten intuir que, en origen, degué tractar-se d'una església d'una sola nau amb un absis orientat vers l'est. D'aquest, però, només se'n conserva l'arrencada. L'espai de la nau i la conca absidal s'intueixen diferenciats per un arc triomfal, el qual conservem fins a l'inici de la volta. Res no coneixem de les finestres ni de la ubicació de la porta. L'aparell conservat és fet de llicorella i pedra tosca, de formes i dimensions irregulars que li confereixen un aspecte rústec i poc treballat.

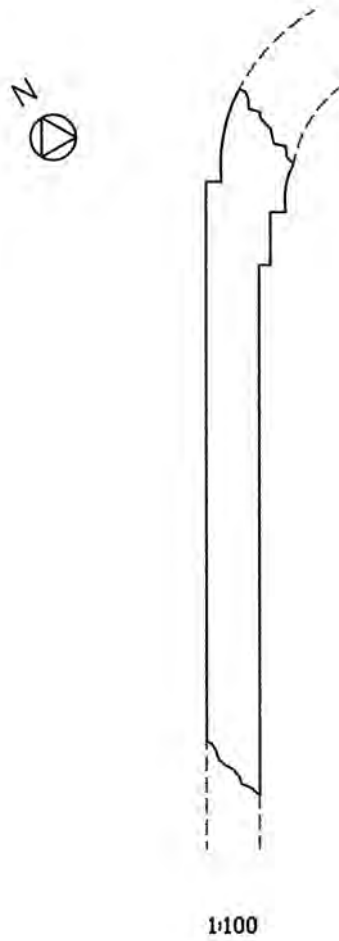

FIGURA 25. Església de Terveu. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

Aquesta església, possiblement del segle XI, degué tenir finestres a la zona de l'absis i potser alguna en el mur sud, i, com és habitual en edificis d'aquesta època, la porta devia estar situada al mur meridional. Les cobertes, en aquest tipus d'edificis, combinaven la volta de quart d'esfera a la zona absidal, amb encavallades de fusta a la nau. Per la part exterior, el teulat possiblement era resolt amb lloses de pissarra.

Estat actual

Pràcticament ruïnós. En l'espai corresponent al mur nord de la nau, s'hi observa un forat rectangular, el qual s'ha d'atribuir a la pèrdua d'un dels carreus que el configuraven.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 321; BOSCH, 2001, p. 34 i 37; CAMP, 1987, p. 90-91; *Catalunya romànica: Guies*, 2000, p. 205; LLORET, 1984, p. 76; MADDOZ, vol. II, 1985, p. 412.

TÍRVIA, La Pietat

Renom: TÍRVIA, Mare de Déu de la Pietat

Municipi: Tírvia

Agregat o lloc: Tírvia

Comarca: Pallars Sobirà

Època: Segle XIII

Acta de consagració: No se'n coneix

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 1° 14' 34"; latitud 42° 31' 00"

Coordenades UTM: 3556 47085

Notícies històriques

Aquesta església, situada al centre del poble baix, presideix el cementiri de Tírvia. La seva titularitat pot ésser moderna, però la seva planimetria revela un origen altmedieval, tal com va apuntar Joan Camp l'any 1984, malgrat que no s'esmenti en cap corpus d'arquitectura romànica catalana. El fet que conservi un fossar en el qual es trobaren esteles discoïdals de clar origen altmedieval suggereix que aquesta església podria haver tingut funcions de parròquia.

Descripció de l'edifici

L'església de la Pietat de Tírvia, possiblement en origen Santa Maria, és un edifici de planta rectangular sense capçalera diferenciada, que mesura 7,70 m de llargària per 4,40 m d'amplària. L'espai de la nau presenta una volta lleugerament apuntada que queda separada a la part del presbiteri per una lleugera desigualtat d'alçària. A l'exterior, l'edifici és cobert amb lloses de pissarra a dues vessants.

Una particularitat de la Pietat són les poques obertures de llum que hom hi observa actualment. Se'ns fa difícil constatar l'obertura que normalment presideix l'espai de l'absis, pel fet que aquesta església té un cos adossat que amaga tot el mur sud i bona part del mur de llevant. Les úniques finestres de

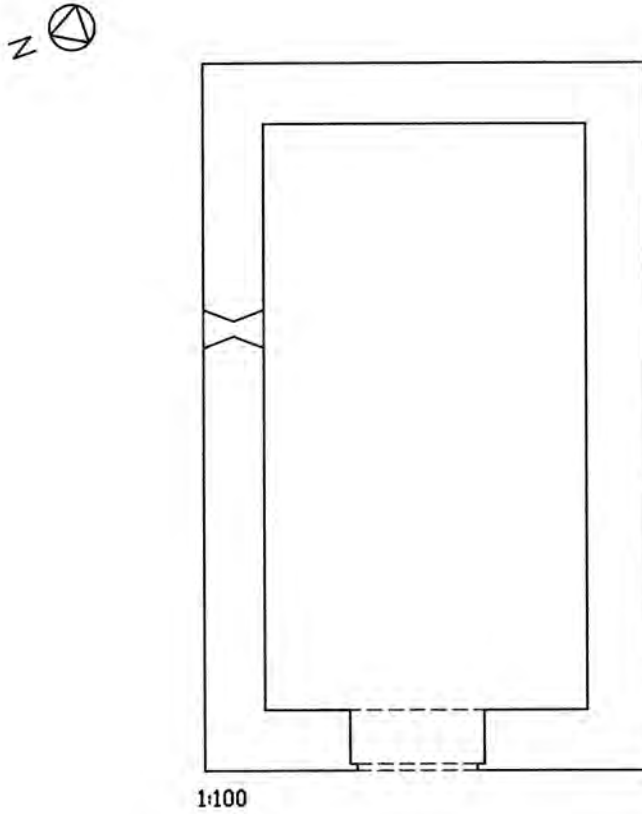

FIGURA 26. La Pietat de Tírvia. Planta.
(Realització: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

la nau són la situada a tramuntana, prop del mur est, i la del mur de ponent, situada en la vertical de la porta. Ambdues finestres, de doble esqueixada, es resolen amb un arc lleugerament apuntat, format per dues pedres volcàniques que s'uneixen en el punt de la clau.

La porta, oberta a l'oest, es perfila amb un seguit de pedres disposades a la manera de dovelles radials, que es prolonguen fins a terra. Les pedres emprades per a la construcció de portes i finestres es distingeixen per la seva tonalitat cromàtica, atès que són un tipus de pedra majoritàriament d'origen volcànic.

Als peus de l'església es conserva un petit campanar de cadireta d'un sol ull, la coberta del qual ha desaparegut. Aquest fet deixa al descobert la disposició constructiva de les dovelles que dibuixen l'arc de mig punt d'aquesta obertura.

El tipus d'aparell amb què fou erigit aquest edifici és irregular, ja que combina llicorelles que prenen forma horitzontal amb altres pedres de perfil més heterogeni. Hem de remarcar, emperò, que els escaires d'aquesta construcció són reforçats per uns carreus més ben disposats.

Un cop analitzades les característiques arquitectòniques, hom situa la cronologia d'aquest edifici en un període força avançat del món romànic que caldria emmarcar en el segle XIII.

Estat actual

Església conservada i modificada.

Béns mobles

A l'interior de l'església es conserven un conjunt de set esteles funeràries, dels segles XIII i XIV, procedents del cementiri.

Bibliografia

BURON, 1994, p. 138-139; CAMÓS, 1949, p. 334; CAMP, 1984, p. 19; CAMP, núm. 13 (1991), p. 113; «Esteles de Tírvia», núm. 14 (1992), p. 127; «Les esteles funeràries de Tírvia», núm. 11 (1990), p. 92; GAVÍN, 1981, p. 135; MENCHÓN i RIUS, 1991, p. 113-132; RODÓN, núm. 10 (1989), p. 86; SALA, 1983, p. 219-220.

RELACIÓ D'ESGLÉSIES
DE DIFÍCIL CATALOGACIÓ

AINET DE BESAN, Sant Julià

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Ainet de Besan

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 17' 49"; latitud 42° 32' 25"

Coordenades UTM: 3600 47113

Notícies històriques

L'església d'Ainet és mencionada per primer cop en l'acta de consagració de la Seu d'Urgell, com una de «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...] vel Asneto [...]». El primer esment concret de la parròquia d'Ainet de Besan es remunta al 1075, en què la vídua de Guitard Isarn de Vallferrera (mort abans de 1075), Elliarda, donava a Santa Maria de la Seu la dècima de la parròquia d'*Asnet*.

En la visita dels delegats de l'arquebisbe de Tarragona a les parròquies del deganat de Cardós, el 1314, s'esmenta l'església de Sant Julià d'Ainet. En la visita pastoral de 1575, el visitador ordenà cobrir el campanar i transformar-lo en un comunidor. En aquesta data degué començar la transformació del temple. En la de l'any 1758 es recull el bon estat de l'església, per bé que la descripció que es fa de l'edifici es correspon a l'edifici actual, de factura barroca. Hauríem d'atribuir la riquesa d'aquesta població a l'explotació de les properes mines de ferro fins a l'inici del segle XIX.

El 1845, Pascual Madoz escriu que és parròquia i que el seu rector havia d'anar a dir missa a Besan.

Bibliografia

«Ainet de Besan», a *Gran enciclopèdia catalana*, vol. I, 1989, p. 323; BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BOSCH, 2001, p. 37; CAMP, 1984, p. 40; CASES, 1993, p. 58; GAVÍN, 1981, p. 20; MADDOZ, vol. I, 1985, p. 22; MARTÍNEZ, 1991, p. 155; PLADEVALL I FONT, 1984, p. 83-84; ROCAFORT, s. a., p. 672.

ALINS, Sant Martí

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 19"; latitud 42° 32' 30"

Coordenades UTM: 3620 47121

Notícies històriques

L'església de Sant Martí d'Alins es documenta en la donació feta per Eliarda, vídua del vescomte Guitard Isarn de Vallferrera (mort abans de 1075), que l'any 1075 va donar la dècima de la parròquia d'Ainet a Santa Maria de la Seu d'Urgell. Aquesta parròquia afrontava a llevant amb l'església de Sant Martí. No la tornem a documentar fins que Pere Tragó, l'any 1519, en donar els límits del terme d'Alins, torna a fer constar el veïnatge de Sant Martí. A la visita pastoral de 1758, Sant Martí apareix relacionada com una capella pública amb culte. Aquesta categoria eclesiàstica continuà l'any 1904. Aquesta és la darrera notícia que tenim de l'església. Després d'haver consultat l'Arxiu Gavín, sabem que actualment està enderrocada, la qual cosa fa difícil definir la tipologia de l'església i, per consegüent, la seva datació. Amb tot, la dedicació a sant Martí ens fa creure la possibilitat que tingués un origen romànic.

Bibliografia

CAMP, 1984, p. 41; CASES, 1993, p. 58; GAVÍN, 1981, p. 18; TRAGÓ, 1982, p. 54-55.

ALINS, Sant Roc

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 18' 59"; latitud 42° 33' 00"

Coordenades UTM: 3620 47121

Notícies històriques

Capella situada a la població d'Alins, recollida l'any 1979 per Josep M. Gavín i citada per Joan Camp, que escriu: «Ara és un magatzem o garatge, i res no fa pensar que fos una capella». No tenim notícia del seu origen romànic, atès que no es troba en cap corpus d'arquitectura romànica catalana. L'advocació a sant Roc, mort a Montpeller el 17 d'agost de 1327, tampoc no fa pensar que pugui tenir un origen altmedieval. Aquest sant fou intercessor contra la pesta, a partir de principis del segle xv, moment en què s'inicià el seu culte, com es constata en la construcció l'any 1589 de la capella de carrer de la plaça Nova de Barcelona. Aquesta trajectòria de l'advocació de sant Roc ens duu a pensar que la capella d'Alins degué ésser construïda a la baixa edat mitjana. El coneixement que tenim de la seva història no fa possible altra informació i solament un estudi acurat de la documentació conservada i l'arqueologia podria aportar notícies del moment de la seva construcció.

Bibliografia

CAMP, 1984, p. 41; GARRUT, 1960, p. 134; GAVÍN, 1981, p. 18; VORÁGINE, 2, 1989, p. 954-955.

ÀREU, Sant Climent

Renom: No se'n coneix

Municipi: Alins

Agregat o lloc: Àreu

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 19' 29"; latitud 42° 35' 15"

Coordenades UTM: 3625 47166

Notícies històriques

Aquesta església és una edificació moderna, la qual no apareix esmentada en cap dels catàlegs d'arquitectura romànica catalana. Segurament va desplaçar la primitiva església de la vila baixa d'Àreu en el moment que el culte va traslladar-se de la força al pla. La dedicació a sant Climent ens permet pensar que el seu origen podia ésser altmedieval. Per bé que actualment és la parròquia d'Àreu, Pascual Madoz, l'any 1845, encara cita com a parroquial l'església de Sant Feliu d'Àreu, que tenia rector i dos beneficiats.

Bibliografia

BALUST, 1992, p. 155; CAMP, 1984, p. 45; GAVÍN, 1981, p. 23; MADOZ, vol. I, 1985, p. 80.

BURG, Sant Bartomeu

Renom: Sant Cristòfol de Burg
Municipi: Farrera
Agregat o lloc: Burg
Comarca: Pallars Sobirà
Categoria eclesiàstica: Parròquia
Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 14"; latitud 42° 30' 20"
Coordenades UTM: 3579 47075

Notícies històriques

L'església de Sant Bartomeu és l'actual parròquia de Burg. Per bé que el seu origen degué ésser medieval, l'edifici actual és d'estil barroc. La primera cita documental és la visita pastoral de 1575. A la de l'any 1758, es destaca la notícia que l'església és de nova planta.

Pascual Madoz l'any 1845 escriu que aquesta església tenia rector. L'any 1904 i fins a l'actualitat el temple està dedicat a sant Bartomeu.

Bibliografia

ADELL i CASES, 1993, p. 59; BENITO, BOLÒS i BUSQUETA, 1993, p. 190; CAMP, 1984, p. 20; GAVÍN, 1981, p. 66; MADDOZ, vol. I, 1985, p. 376-377.

FARRERA, Sant Roc

Renom: Santa Eulàlia de Farrera

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16′ 19″; latitud 42° 29′ 50″

Coordenades UTM: 3583 47065

Notícies històriques

La parròquia de Farrera consta a l'acta de consagració de Santa Maria de la Seu d'Urgell com una de «[...] ipsas parrochias de valle Tirbiense [...] cum Ferrera [...]». Per consegüent, el seu origen és preromànic. L'any 1314 els delegats de l'arquebisbe de Tarragona citen com a parròquia l'església de Santa Eulàlia de Farrera. Al seu rector, en la dècima de 1391, se li assignava que havia de pagar quinze sous. En el segle XIV, documentem aquesta parròquia sota l'advocació de santa Eulàlia. L'any 1519, Pere Tragó informà que el carlà de Tírvia rebia «la meytat del delma dels blats e la venema si ni a e la altre meytat és del rector», així com també «les dues parts del delme de carnalatge e formages».

Aquesta església degué ésser bastida de nou durant el segle XVIII, com ho testimonia la visita pastoral de 1758, en la qual es destaca que Santa Eulàlia d'Alendo i Sant Martí de Mallolís eren sufragànies de Farrera. Segons Pascual Madoz (1845), la titularitat de la parròquia de Farrera era encara santa Eulàlia, cosa que ens suggereix que el canvi d'advocació ha d'ésser posterior a aquesta data. Aquesta església era encara parròquia i tenia rector, el qual havia d'anar a dir missa a Alendo i a Mallolís.

Es creu que el frontal romànic, conservat al Museu Nacional d'Art de Catalunya, amb número d'inventari 15808, procedeix d'aquesta església, fet que confirmaria l'origen alt medieval d'aquest edifici.

Bibliografia

BARRAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BENITO, 1993, p. 40; BOSCH, 2001, p. 37; CAHNER, 1989, p. 486; CAMP, 1984, p. 20; CAMP, núm. 22 (1996), p. 206-207; CASES, 1993, p. 186; GARRUT, 1960, p. 134; GAVÍN, 1981, p. 64; MADOZ, vol. I, 1985, p. 114; TRAGÓ, 1982, p. 48.

FARRERA, Santa Llúcia

Renom: No se'n coneix

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 16' 19"; latitud 42° 29' 50"

Coordenades UTM: 3583 47065

Notícies històriques

Joan Camp i Josep M. Gavín atribueixen a aquesta capella un origen romànic. Només en resta un fragment de mur amb una porta tapiada. L'origen alt-medieval d'aquests vestigis podria quedar confirmat per l'advocació a santa Llúcia, la qual tingué una gran tradició de culte en època romànica. L'any 1845 Pascual Madoz aporta la notícia que «ademas hay una ermita dentro de la poblacion, en la cual se celebra diariamente». Hom es pregunta si aquesta deu ésser la capella de Santa Llúcia.

Bibliografia

CAMP, 1984, p. 20; CASES, 1993, p. 59; GAVÍN, 1981, p. 64; MADDOZ, vol. I, 1985, p. 514.

GLORIETA, Sant Quirze

Renom: MONTESCLADO, Sant Quirze de la Glorieta

Municipi: Farrera

Agregat o lloc: Glorieta

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 15' 29"; latitud 42° 30' 20"

Coordenades UTM: 3569 47076

Notícies històriques

L'església de Sant Quirze de la Glorieta de Montesclado fou recollida per Josep M. Gavín l'any 1979, i descrita per Joan Camp, per bé que no aportaren informació sobre el seu possible origen romànic. El fet que estigui dedicada a sant Quirze i que tingui la porta en el mur sud ens fa pensar en un possible origen altmedieval.

Sant Quirze de la Glorieta no consta documentada en cap de les relacions conservades d'esglésies del deganat de Cardós. Pere Tragó, l'any 1519, escriu que «lo castell de Glorieta és fortaleza e lo lloch ab algunes cases, altres cases y ha fora que no són dins la fortaleza». Aquesta notícia podria indicar que, en origen, es tractava d'una església castellera. A principis del segle XVI, el rector de Montesclado anava a dir missa a la sufragània de la Glorieta.

Pascual Madoz, l'any 1845, aporta la notícia que la Glorieta de Montesclado «era una aldea» i que la seva església tenia culte i era una sufragània de la parròquia de Sant Esteve de Montesclado.

Bibliografia

BALUST, 1992, p. 155; BENITO, 1993, p. 40-41; CAMP, 1984, p. 23; CASES, 1993, p. 59; GAVÍN, 1981, p. 67; MADOZ, vol. II, 1985, p. 159-160; TRAGÓ, 1982, p. 60.

TÍRVIA, Mare de Déu del Roser

Renom: No se'n coneix

Municipi: Tírvia

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 14' 44"; latitud 42° 31' 20"

Coordenades UTM: 3559 47096

Notícies històriques

La capella de la Mare de Déu del Roser és de tipologia troglodita i, pel fet d'ésser adossada a la roca, podria tenir un origen altmedieval, malgrat que no apareix esmentada en cap corpus d'art romànic català. Aquesta capella és citada l'any 1627 pel pare Narcís Camós en el seu *Jardín de María. Plantado en el Principado de Cataluña*. L'advocació actual és segurament de l'inici de l'edat moderna, moment de propagació d'aquesta dedicació, malgrat que en origen degué estar dedicada a santa Maria.

L'any 1845, Pascual Madoz escriu que la Mare de Déu del Roser es troba «a medio cuarto del pueblo». Malmesa durant la Guerra Civil espanyola, fou refeta sense gaire criteri arqueològic. A l'interior de l'església es conserva un paviment de còdols i un banc adossat a la roca, que no permeten concloure la cronologia de la construcció d'aquesta capella sense una acurada investigació documental i arqueològica. Hom troba que té una certa semblança amb la Mare de Déu de la Roca d'Escart (la Guingueta d'Àneu).

Bibliografia

BARRAL, 1979, p. 158, 160 i 164; CAMÓS, 1949, p. 334; CAMP, 1984, p. 19-20; GAVÍN, 1981, p. 133; MADDOZ, vol. II, 1985, p. 412.

TÍRVIA, Sant Feliu

Renom: No se'n coneix

Municipi: Tírvia

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Parròquia

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 14' 34"; latitud 42° 31' 00"

Coordenades UTM: 3556 47085

Notícies històriques

L'església romànica de Sant Feliu de Tírvia fou molt malmesa durant la Guerra Civil espanyola i s'esfondrà poc després, l'any 1943. Posteriorment va ésser reconstruïda en un estil pseudoromànic en un altre emplaçament proper.

La parròquia de Tírvia figura com a centre del conjunt d'esglésies de la «valle Tirbiense» a la polèmica acta de consagració de la catedral de Santa Maria de la Seu d'Urgell. En aquells moments, Tírvia era el cap d'una demarcació eclesiàstica independent dins el bisbat urgellenc. Aquesta església, per la seva situació topogràfica, podria correspondre a l'església de la força i no a la parroquial del poble baix.

La parròquia de Tírvia apareix esmentada en un precepte de l'emperador Lluís (835) i en un altre del rei Carles el Calb (860), que recullen un precepte anterior de Carlemany (800-814) i un de Lluís d'Aquitània (814), respectivament. En aquests es confirmaven les parròquies del bisbat d'Urgell, entre les quals figura Tírvia.

El primer esment concret de l'advocació de l'església data del 1060, en què figura com a límit d'uns alous donats per Galí Arnau als seus fills. Posteriorment, s'incorporà al deganat de Cardós, com figura en la visita que els delegats de l'arquebisbe de Tarragona hi efectuaren l'any 1314. També apareix en la dècima del bisbat d'Urgell de 1391. L'any 1519, tal com recull l'*Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*, Tírvia era el centre de l'oficialat homònim, per bé que es tornarà a unir amb el deganat de Cardós en remodelacions eclesiàstiques posteriors.

L'any 1758, el visitador pastoral descriu el que era encara una construcció romànica: un gran edifici amb un altar principal i cinc de secundaris, una sagristia i un cementiri ben apartat.

Pascual Madoz, l'any 1845, indica que Sant Feliu és una església parroquial amb un rector i un beneficiat. També esmenta que en depenien Terveu, la Bana i Sant Miquel.

Bibliografia

BARAUT, 1986, p. 54, doc. 2; BELLÈS, 1992, p. 317; BENITO, 1993, p. 45; BOSCH, 2001, p. 37; CAMP, 1984, p. 19; CASES, 1993, p. 70; CATALÀ, 1979, p. 1493; ENRÍQUEZ, 1976, p. 44; GAVÍN, 1981, p. 135; LLORET, 1984, p. 75-76; MADOZ, vol. II, 1985, p. 412; ROCAFORT, s. a., p. 737.

TÍRVIA, Sant Joan Baptista

Renom: No se'n coneix

Municipi: Tírvia

Agregat o lloc: –

Comarca: Pallars Sobirà

Categoria eclesiàstica: Capella

Bisbat: Urgell

Coordenades: Longitud 01° 14' 34"; latitud 42° 31' 00"

Coordenades UTM: 3560 47086

Notícies històriques

Aquesta església no apareix esmentada en cap dels catàlegs sobre construccions romàniques catalanes. Actualment, està desapareguda, cosa que en fa impossible qualsevol aproximació històrica i arquitectònica. A més, el testimoni gràfic de l'any 1961 de Joan Tous, publicat per Josep M. Gavín, no permet donar una possible cronologia del moment constructiu d'aquest edifici que era situat al poble de Tírvia. L'única referència històrica que hem pogut constatar és de l'any 1845, quan era una capella encara amb culte, segons escriu Pascual Madoz.

Bibliografia

CAMP, 1984, p. 20; GAVÍN, 1981, p. 135; MADOZ, vol. II, 1985, p. 412.

QUADRES COMPARATIUS

COMENTARI AL QUADRE DE MIDES

Vint-i-tres són les esglésies altmedievales de la vall Ferrera que ens han permès de fer l'estudi comparatiu de la seva planimetria.

Grup I

Aplega les esglésies de Sant Piri del Roc de Tor, Mare de Déu de Buiro i Sant Lliser de Virós, la cronologia de les quals recau dins el marc del segle X, i la de la Pietat de Tírvia, que hauríem de situar en el segle XIII. Aquests edificis tenen en comú una planta rectangular sense absis diferenciat, amb unes dimensions planimètriques que oscil·len al voltant de 4 m d'amplària i entre els 7 m i els 10 m de llargària de nau.

Grup II

El formarien les esglésies d'una sola nau amb un absis carrat a la capçalera, que situaríem dins l'ampli marc cronològic que va des del segle X fins al segle XII. D'aquesta tipologia, hem constatat, a la vall Ferrera, Sant Pere de Tor, Sant Miquel de Besan, Sant Francesc de Burg i Sant Martí de Mallolís, les naus de les quals se situen entre els 6 m i els 9 m de llargària, i entre els 4 m i els 5 m d'amplària. Les proporcions dels absis carrats varien entre els 2,5 m i els 4 m d'amplària, i entre els 1,5 m i els 2,5 m de profunditat. En el cas concret de l'església de Sant Pere de Tor, si bé manté la proporcionalitat de les dimensions de l'absis, destaca notablement per l'amplària de la nau, que assoleix els 7 m.

Un cop comparats aquests resultats, podem constatar que les esglésies del grup I i aquelles que s'inclouen en el grup II mantenen un mòdul planimètric força similar pel que fa a l'amplitud i longitud de les seves naus.

Grup III

El configuren un conjunt d'esglésies, datades d'entre els segles XI i XII, d'una sola nau amb un absis semicircular a la capçalera. Dins d'aquest conjunt trobem Sant Ambrós de Tor, Sant Feliu de la Força d'Àreu, Sant Serni de Norís, Santa Maria de la Torre, Sant Quiri d'Alins, Santa Maria de Besan, Sant Esteve d'Araós, la Mare de Déu de la Serra i Santa Eulàlia d'Alendo. L'anàlisi comparativa d'aquest conjunt d'edificis dóna com a resultat unes mides comunes pel que fa a la nau i a l'absis. Les dimensions de les naus oscil·len entre els 6 m i els 10 m de llargària i entre els 4 m i els 5 m d'amplària, exceptuant la Mare de Déu de la Serra, que té uns 14 m de llargària per 6 m d'amplària, i Santa Maria de la Torre, que fa 11 m de llargària (més els 7 m del cos afegit) per 6 m d'amplària, aproximadament. Quant als absis, la profunditat se situa entre els 2 m i els 3 m, i l'amplària, entre els 3 m i els 4 m, a excepció de les esglésies de Santa Maria de la Torre i la Mare de Déu de la Serra, que tenen una amplària de 5 m. El gruix dels murs de tots aquests temples varia entre 0,80 m i 0,90 m, a excepció de Santa Maria de la Torre, on, inexplicablement, arriba a 1,80 m.

Grup IV

Reuneix cinc edificis, dels quals, per infortuni, només resta una part del mur longitudinal. Aquests testimonis arqueològics, amb un marc cronològic comprès entre els segles XI-XIII, són Sant Joan Baptista d'Àreu, Mare de Déu de la Montserrat d'Alins, Sant Climent de Burg i l'església de Terveu. Les restes arquitectòniques que en romanen mai no sobrepassen els 10 m de longitud mural. Només en un cas, el de l'església de Sant Esteve de Montesclado, del segle XI, el parament conservat mesura uns 15 m.

Podem concloure que l'anàlisi planimètrica dels edificis religiosos de la vall Ferrera, compresos entre els segles X i XIII, segueix els models propis dels períodes preromànic i romànic que trobem a la resta de les edificacions del món altmedieval de Catalunya. Aquest art hi és present, per bé que la tipologia constructiva d'aquesta vall personalitza els seus paraments amb un aparell molt característic, format per carreus de factura irregular, i configurat per llicorelles i pedra tosca, a excepció de l'església de Santa Maria de la Serra, on sembla que els carreus siguin més reeixits.

QUADRE I
Mides

Nom	Època	Planta	Absis		Nau		Murs	Observacions
			Profunditat	Llum	Longitud	Amplària		
ALINS, Mare de Déu de Montserrat	XII-XIII	?	?	?	?	?	1,30	Restes mur
ALINS, Sant Quiri	XI		2,80	3,60	8,90	4,80	0,80	
ALINS, Sant Vicenç	XI	?	?	?	?	?	0,80	Base campanar
ÀREU, Sant Feliu de la Força	XI		2,20	3,60	10	5	0,90	
ÀREU, Sant Joan	XI-XII		?	?	?	?	0,70	Restes mur
ARAÓS, Sant Esteve	XI-XII		2,50	4	10,70	4,40	0,80	
ARAÓS, Sant Francesc	X		?	?	6,80	3,90	0,80	
BESAN, Santa Maria	XI-XII		2	2,60	7,80/18,10	4	1,20	
BESAN, Sant Miquel	X?, XI?		1,70	2,60	6,30	3,70	0,70	
BUJRO, Santes Creus	X?		—	—	9,10	3,90	0,80	
NORÍS, Sant Serni	XI		3,10	4	10,80	3,80	0,90	
SANTA MARIA DE LA TORRE	XI-XIII		4,70	5,10	10,80/18	5,70	1,80	
TOR, Sant Ambròs	XI		1,90	3,10	5,90	4	0,80	
TOR, Sant Pere	X-XII		2,60	3,70	8,90	7	0,70	
TOR, Sant Piri del Roc	X-XI		—	—	10,20	4,30	0,80	
VIRÓS, Sant Lliser	X		—	—	7,40	4,60	0,80	
ALENDÓ, Santa Eulàlia	XII		3,10	4	11,60	4,90	0,90	
BURG, Sant Cristòfol	XI		?	?	?	?	0,80	Restes mur
BURG, Sant Francesc	X?		2,30	4	6	5	0,70	
MALLOLÍS, Sant Martí	X		1,50	3,50	8,90	3,80	0,80	
MONTESCLADO, Sant Esteve	XI	?	?	?	?	?	0,70	Restes mur
SANTA MARIA DE LA SERRA	XI-XII		3,80	5	13,90	6	0,90	
ESGLÉSIA DE TERVEU	XI		?	?	?	?	0,70	Restes mur
TÍRRIA, La Pictat	XIII		—	—	7,70	3,40	0,80	

COMENTARI AL QUADRE DE PORTES

La lectura del quadre que sintetitza l'estudi de les portes de la vall Ferrera dóna com a resultat que la majoria de les esglésies d'aquesta vall tenen l'obertura al mur de migjorn, com Sant Francesc d'Araós (s. X), Santes Creus de Buiro (s. X), Sant Martí de Mallolís (s. X), Sant Piri del Roc de Tor (s. X-XI), Sant Feliu de la Força d'Àreu (s. XI), Sant Serni de Norís (s. XI) i Sant Esteve de Montesclado (s. XI), seguint els models propis de les edificacions romàniques del segle X i XI.

En alguns casos, s'ha trobat que tenen una obertura al mur sud i una altra a l'oest, les quals poden ésser tapiades o practicables. Compleixen aquesta condició les esglésies de Santa Maria de la Serra (s. XI-XII), Santa Maria de Besan (s. XI-XII), Santa Maria de la Torre (s. XI-XIII) i Santa Eulàlia d'Alendo (finals s. XII). El motiu pel qual s'obren portes a l'oest a partir del segle XII és de tipus eclesiàstic, tot i que fins a l'actualitat els estudiosos no han pogut concretar les raons per les quals es produí aquest canvi d'orientació de les portes.

Algunes vegades, només trobem l'accés a l'església al mur de ponent. Generalment, aquesta circumstància és constatada en edificis del segle XII o en aquells altres en què, a partir d'aquesta data, es produeix una modificació. D'aquesta tipologia serien exemples Sant Lliser de Virós (s. X), Sant Miquel de Besan (s. X?-XI?), Sant Pere de Tor (s. X-XII), Sant Ambrós de Tor (s. XI), Sant Esteve d'Araós (s. XI-XII) i la Pietat de Tírvia (s. XIII).

Cal destacar, emperò, la singularitat de l'església de Sant Quiri d'Alins (s. XI), que té l'obertura situada al nord a conseqüència de l'orografia del terreny.

L'únic exemple en què la porta està situada a llevant s'observa a la transformada església de Sant Francesc d'Araós, en la qual l'arc d'accés al presbiteri s'ha convertit en l'entrada al temple a causa d'una falsa interpretació planimètrica.

La tipologia constructiva d'aquestes portes, en la majoria dels casos de la vall Ferrera, segueix el més comú dels repertoris establerts dins el món romà-

QUADRE II
Portes

<i>Nom</i>	<i>Època</i>	<i>Número</i>	<i>Ubicació</i>	<i>Estat</i>	<i>Tipologia</i>
ALINS, Mare de Déu de Montserrat	XII-XIII	No se'n conserva			
ALINS, Sant Quiri	XI	1	Nord	Practicable	
ALINS, Sant Vicenç	XI	No se'n conserva			
ÀREU, Sant Feliu de la Força	XI	1	Sud	Practicable	
ÀREU, Sant Joan	XI-XII	No se'n conserva			
ARAÓS, Sant Esteve	XI-XII	1	Oest*	Practicable	
ARAÓS, Sant Francesc	X	1	Sud	Tapiada	
BESAN, Santa Maria	XI-XII	3	Oest*	Practicable	
			Sud	Tapiada	
			Nord	Tapiada	
BESAN, Sant Miquel	X?, XI?	1	Oest*	Practicable	
BUIRO, Santes Creus	X?	1	Sud*	Practicable	
NORÍS, Sant Serni	XI	1	Sud	Practicable	
SANTA MARIA DE LA TORRE	XI-XIII	2	Oest	Practicable	
			Sud	Tapiada	
TOR, Sant Ambròs	XI	1	Oest*	Practicable	
TOR, Sant Pere	X-XII	1	Oest	Practicable	
TOR, Sant Piri del Roc	X-XI	1	Sud	Desapareguda	
VIRÓS, Sant Lliser	X	1	Oest	Practicable	
ALENDO, Santa Eulàlia	XII	2	Sud	Practicable	
			Oest	Tapiada	
BURG, Sant Cristòfol	XI	No se'n conserva			
BURG, Sant Francesc	X?	1	Oest	Practicable	
MALLOLÍS, Sant Martí	X	1	Sud	Practicable	
MONTESCLADO, Sant Esteve	XI	1	Sud	Tapiada	
SANTA MARIA DE LA SERRA	XI-XII	2	Sud	Practicable	
			Oest	Tapiada	
ESGLÉSIA DE TERVEU	XI	No se'n conserva			
TÍRVIA, La Pietat	XIII	1	Oest	Practicable	

* Època posterior

nic català: arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Només en tres casos hem observat un cert enriquiment. Ens referim a la porta oest de Santa Maria de la Serra, que segueix la tipologia de dos arcs degradats rebai-xats en el mateix carreu; a Santa Maria de la Torre trobem el mateix repertori, amb un increment de motius geomètrics en relleu en dos dels tres arcs que la configuren; a Sant Pere de Tor, l'arc amb dovelles radials amb un arc a sobre de mig punt, en relleu, es prolonga fins a la línia d'imposta i es corona amb dos caps esculturats. Hem de destacar que aquests testimonis de decoració antropomòrfica de l'església de Sant Pere de Tor són els únics que han perdurat a tota la vall Ferrera.

COMENTARI AL QUADRE DE FINESTRES

Pel que fa al tipus de finestres, en les esglésies analitzades hem constatat el repertori més comú en el món romànic: arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc. Aquestes s'obren, majoritàriament, a l'absis i poden estar orientades a llevant, a migjorn o a ambdós costats simultàniament. Compleixen aquesta condició les esglésies de Sant Quiri d'Alins (s. XI), Sant Serni de Norís (s. XI), Sant Esteve d'Araós (s. XI-XII), Santa Maria de Besan (s. XI-XII), Santa Eulàlia d'Alendo (finals s. XII) i Santa Maria de la Torre (s. XI-XIII). Aquesta tipologia també apareix en el mur sud de les esglésies de Santa Eulàlia d'Alendo (finals s. XII) i de Santa Maria de la Torre (s. XI-XIII). Hem constatat que a Sant Martí de Malloís (s. X, modificada) només s'observa al mur de migdia.

També resten testimonis del tipus d'obertura amb un arc de mig punt tallat en un sol bloc de pedra. Trobem aquest model a Santa Maria de la Serra (s. XI-XII) i a la Pietat de Tírvia (s. XIII), per bé que en aquesta última els arcs ja tenen el perfil lleugerament apuntat.

Hi ha un predomini d'obertures rectangulars, situades unes vegades a la zona absidal, i unes altres al mur meridional o al de ponent. És difícil determinar-ne la cronologia, per bé que creiem que corresponen a una modificació d'època moderna, o són el producte de la transformació d'un arc de mig punt en obertura angular en un moment indeterminat de la història de l'edifici.

També, executats en un moment avançat del món baixmedieval, hi ha uns òculs situats sempre a les façanes o murs de ponent.

Tan sols hem verificat finestres d'espitllera als registres inferiors del campanar de Sant Pere de Tor (s. X-XI). En aquest mateix edifici i disposades també en el cloquer, hi resten obertures tapiades geminades.

Quant a les planimetries dels ampits de les finestres, en general segueixen els propis del període altmedieval: d'una o de dues esqueixades. És interessant la construcció esglaonada que apareix en alguns dels casos estudiats, com per exemple a Sant Miquel de Besan (s. X?-XI?) i a Sant Feliu de la Força d'Àreu (s. XI).

QUADRE III
Finestres

Nom	Època	Absis			Mur nord		Mur sud		Mur ponent	
		Ubicació	Típus	Planta	Típus	Planta	Típus	Planta	Típus	Planta
ALINS, Mare de Déu de Montserrat	XII-XIII									
ALINS, Sant Quiri	XI	E								
ALINS, Sant Vicenç	XI									
ÀREU, Sant Feliu de la Força	XI	E								
		S								
ÀREU, Sant Joan	XI-XII									
ARAÓS, Sant Esteve	XI-XII	E								
		S								
ARAÓS, Sant Francesc	X									
										
BESAN, Santa Maria	XI-XII	E								
		S								
BESAN, Sant Miquel	X?, XI?	E								
		S								
BUIRO, Santes Creus	X?									
										
NORÍS, Sant Serni	XI	E								
		S								
SANTA MARIA DE LA TORRE	XI-XIII	S								
TOR, Sant Ambròs	XI	E	?	?						
TOR, Sant Pere	X-XII	E								
TOR, Sant Piri del Roc	X-XI									

QUADRE III (Continuació)
Finestres

Nom	Època	Absis			Mur nord		Mur sud		Mur ponent	
		Ubicació	Típus	Planta	Típus	Planta	Típus	Planta	Típus	Planta
VIRÓS, Sant Lliser	X	E								
ALENDO, Santa Eulàlia	XII	E								
		S								
BURG, Sant Cristòfol	XI									
BURG, Sant Francesc	X?									
MALLOLÍS, Sant Martí	X									
MONTESCLADO, Sant Esteve	XI									
SANTA MARIA DE LA SERRA	XI-XII	S								
ESGLÉSIA DE TERVEU	XI									
TÍRVIA, La Pietat	XIII									

* Època posterior

Finestra d'arc lleugerament apuntat

Finestra d'espitllera

Finestra amb arc de mig punt monolític

Finestra amb arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc

Finestra tapiada amb arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc

Finestra modificada amb arc de mig punt amb dovelles radials fins a l'inici de l'arc

Finestra rectangular

Finestra rectangular tapiada

Òcul

Òcul modificat

Planimetria d'una esqueixada

Planimetria de doble esqueixada

Planimetria rectangular

CONCLUSIONS

Sabem, per la història, que molts d'aquests edificis complien la funció pastoral de parròquia fins al primer terç del segle XX. A partir d'aquest moment, i coincidint amb l'inici del despoblament i abandó de la vall i de la comarca del Pallars Sobirà, en general, les edificacions romàniques iniciaren, a poc a poc, un procés de deteriorament que, en molts casos, assolí un important grau de precarietat, el qual s'incrementà amb les desfetes dels anys de la Guerra Civil espanyola. Aquesta successió d'infortunis històrics conduïren a l'ensorrament de teulats, de part dels murs perimetrals, finestres, portes, entre altres coses, que féu que els boscos i el bardissar els integressin dins el paisatge vegetal. Hem d'agrair als estudiosos i a les associacions de veïns de la vall Ferrera l'esforç que han fet per recuperar el valuós conjunt històric que posseeixen, consolidant, refent o restaurant la munió d'esglésies preromàniques i romàniques que configuren la particularitat artística d'aquesta contrada.

En contemplar qualsevol construcció de la zona, tant d'època actual com dels segles X-XIII, la primera cosa que observem és l'homogeneïtat dels materials, els quals, tant als murs com a les cobertes, són pedres locals: llicorella, gres i pedra tosca. Per tant, la geologia de la zona condiona en gran part la manera de construir, la qual s'ha mantingut fidel des d'antuvi fins als nostres dies. Els paraments prenen formes irregulars i es disposen en filades amb tendència a l'horitzontalitat, responent a la morfologia de la pedra emprada. Aquesta homogeneïtat estructural només queda trencada per algunes filades d'*opus spicatum* i per la part inferior dels murs, en la qual s'ha emprat un altre tipus de disposició que a la resta del mur per donar-hi més estabilitat. Els aglutinants originals, a causa de restauracions posteriors, estan sovint repassats i recoberts amb morters contemporanis.

Un altre element emprat amb profusió en les esglésies romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg és la fusta, la qual s'utilitza com a element estructural, ja sigui en jàsseres o biguetes, ja sigui en l'estructura de la coberta

quan es tracta d'un teulat resolt amb encavallades, sobre les quals es fixava la cobertura. Aquest material també era fonamental a l'hora d'erigir els edificis, ja que servia per construir les bastides, els testimonis de les quals són encara ben visibles en la majoria de les construccions. L'ús generalitzat d'aquesta matèria creiem que es pot justificar per l'abundància i la qualitat del bosc que cobreix tota la contrada i perquè és més econòmica que el treball de la pedra.

El fet que els materials i les tècniques constructives siguin les mateixes des d'antic, i que una fidel restauració fa difícil diferenciar les parts medievals de les refetes, dificulta enormement l'estudi del monument i, en conseqüència, la seva aproximació cronològica. A més, els elements que ajuden a datar un edifici, com són portes i finestres, no responen fidedignament als models generals de l'arquitectura altmedieval catalana.

Hom ha de tenir en compte que, de tot el Pallars Sobirà, la vall Ferrera fou la contrada amb menys recursos socioeconòmics durant l'edat mitjana. Per consegüent, les esglésies són més modestes i es diferencien per la sobrietat constructiva respecte de les veïnes de les valls d'Àneu i de Cardós, i en especial d'aquelles que es troben al llarg de la Noguera d'Àneu. Les edificacions medievals de la vall Ferrera són de dimensions reduïdes i es troben repartides enmig de la muntanya o en petites poblacions rurals. Es caracteritzen perquè tenen una única nau capçada a llevant per un absis que, segons el període en què foren bastides, és semicircular o trapezoïdal. La primitiva entrada al temple és oberta, generalment, al mur meridional, mentre que les finestres són habituals a l'absis i als murs de migjorn.

Aquesta mateixa senzillesa es fa palesa en la tipologia dels campanars de cadireta que són resolts amb un o dos ulls. En tota la vall només hem pogut constatar dos campanars de torre (Sant Vicenç d'Alins i Sant Pere de Tor), les proporcions dels quals tampoc no creiem que siguin comparables amb el de Santa Maria de Cardós (Ribera de Cardós) o amb el de Sant Just i Pastor de Son (Alt Àneu). De nou, podríem justificar aquest fet amb la manca de recursos econòmics de la vall en el decurs de l'edat mitjana, cosa que no permeté erigir aquests elements constructius, els quals, amb la seva solemnitat, són també un símbol de prestigi i de poder.

Els temples de la vall Ferrera destaquen per la modesta ornamentació que els decora, la qual cosa, un cop més, els allunya dels de les valls veïnes de Cardós i, en especial, de la d'Àneu. Un dels elements que s'observa, bàsicament en l'exterior dels absis, és de tipus llombard i es redueix a simples successions d'arcs cecs amb mènsules sense decorar separats per lesenes rústegues. Els altres es troben a les portes de Santa Maria de la Torre, Santa Maria de la Serra i Sant Pere de Tor, on prenen formes geomètriques i antropomòrfiques.

Per concloure, ens resta subratllar que el conjunt de les edificacions pre-romàniques i romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg, malgrat les seves dissemblances estilístiques, conformen una unitat geogràfica, històrica i, fins i tot, cultural que dóna a la vall una especial personalitat que la diferencia de les altres del Pallars Sobirà.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. *L'abat Oliba: Bisbe de Vic i la seva època*. Barcelona: Aedos, 1962.
- *Dels visigots als catalans*. Vol. I: *La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*. Barcelona: Edicions 62, 1969.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert. *L'arquitectura romànica*. Sant Cugat del Vallès: Amelia Romero [ed.], 1986. (Coneguem Catalunya; 16)
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Sant Bartomeu (o Sant Cristòfol) de Burg». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 59.
- «Sant Vicenç d'Alins de Vallferrera». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 109-110.
- «Sant Quiri d'Alins». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 111.
- «Sant Esteve d'Araós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 111-112.
- «Sant Francesc d'Araós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 113-114.
- «Sant Lliser (o Lleir) de Virós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 114-115.
- «Santa Maria de Besan». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 116.
- «Sant Miquel de Besan». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 116-117.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 117-118.
- «Sant Serni de Norís». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 121.
- «Sant Pere (o Piri) del Roc de Tor». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 123-124.

- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Sant Ambròs de Tor». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 125.
- «Santa Maria de la Serra». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 187-189.
- «Santa Eulàlia d'Alendo». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 189.
- «Sant Esteve de Montesclado». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 190-191.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; RAMOS I MARTÍNEZ, Maria-Lluïsa. «Església de Terreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 321.
- ADELL I GISBERT, Joan-Albert; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; LÓPEZ I GUTIÉRREZ, Dídac. «Santa Maria de la Torre». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 118-121.
- «Ainet de Besan». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 1. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 323. [2a reimpr.]
- Àlbum meravella. Llibre de bel·leses naturals i artístiques de Catalunya*. Vol. 2. Barcelona: Llibreria Catalònia, 1929.
- «Alins. Capella de la Mare de Déu de Montserrat». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 13 (agost 1991), p. 120.
- «Araós». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 3. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 57. [2a reimpr.]
- «Àreu». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 3. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 95. [2a reimpr.]
- AUBRUN, Michel. «La Parisse "Carolingienne". VIIIe-IXe siècles». A: *La paroisse en France des origines au XVe siècle*. París: Picard, 1986, p. 33-68.
- AVILÉS, Juan. *El Pallars, Arán y Andorra. Notas e impresiones de un viaje (1892)*. Tremp: Garsineu, 1993.
- BALUST I CLAVEROL, Lúdia. «Les restauracions del patrimoni artístic al Pallars». *Collegats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars 1991* [Tremp], núm. 5 (1992), p. 141-156.
- BARAUT, Cebrià. «Els documents, dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 6 (1983), p. 7-243.
- «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 7 (1984-1985), p. 7-218.
- *Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII)*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1986.
- «Episcopologi d'Urgell». A: *Catalunya romànica*. Vol. 6: *Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 48.
- «Urgell. La ciutat i el bisbat durant l'època carolíngia». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 73-76.
- BARRAL I ALTET, Xavier. *Els mosaics de paviment medievals a Catalunya*. Barcelona: Artstudi, 1979. (Art Romànic; 10)

- BARRAL I ALTET, Xavier. *L'art preromànic a Catalunya. Segles IX-X*. Barcelona: Edicions 62, 1981.
- «Art preromànic català i identitat nacional». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 187-189.
- Base de dades del Centre d'Art Romànic Català (ARCAT). Institut d'Estudis Catalans, Barcelona.
- BELLÈS I SALLEN, Joan. «Acta de Consagració de la Seu d'Urgell». A: *Catalunya romànica*. Vol. 6: *Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 317. [Traducció al català]
- BENITO I MONCLÚS, Pere. «Castell de Farrera». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40.
- «Vila i força d'Alins». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40.
- «Castell de la Glorietta». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40-41.
- «Castell de Tírvia». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 45.
- BENITO I MONCLÚS, Pere; BOLÒS I MASCLANS, Jordi; BUSQUETA I RIU, Joan-Josep. «La força d'Araós». A: *Catalunya romànica*. Vol. 16: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 112-113.
- «La força d'Àreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 16: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 118.
- «Castell de Tor». A: *Catalunya romànica*. Vol. 16: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 122-123.
- «Castell de Burg». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 190.
- BERTRAN, Prim. «La dècima de la diòcesi d'Urgell, corresponent a l'any 1391». *Urgellia* [la Seu d'Urgell], vol. 2 (1979), p. 257-346.
- BOIX I POCIELLO, Jordi. «Els bisbes de Ribagorça-Roda». A: *Catalunya romànica*. Vol. 16: *La Ribagorça*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1996, p. 48-50.
- BONNÍN, Pere; CAHNER, Max. «Alins de Vallferrera». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 2. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 48-49. [2a reimpr.]
- BOSCH, Montse. «Esglésies romàniques de la vall Ferrera i la coma de Burg». *Àrnica. Revista del Consell Cultural de les Valls d'Àneu* [Esterrí d'Àneu], núm. 50, època III (setembre 2001), p. 33-40.
- BURON, Vicenç. *Esglésies romàniques catalanes: Guia*. Barcelona: Artestudi, 1977 (Col·lecció de Materials; 1)
- *Esglésies romàniques catalanes: Guia*. Barcelona: Artestudi, 1980. (Col·lecció de Materials; 1) [1a ed. 1977]
- *Castells romànics catalans: Guia*. Barcelona: Mancús, 1989.
- *Esglésies i castells romànics del Pirineu català i Andorra: Guia*. Tremp: Garsineu, 1994.

- BUSQUETA I RIU, Joan J; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «El comtat de Pallars». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 25-33.
- BUSQUETS MOLAS, E. «Templos primitivos en el Pallars Sobirà». *El Correo Catalán* [Barcelona], núm. 26266 (28 juliol 1962).
- CABESTANY I FORT, Joan-F. «El Castell de Tor». *Circular dels Amics de l'Art Romànic* [Barcelona], núm. 107 (novembre 1991), p. 148-149.
- «El Castell de Tor». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 14 (gener 1992), p. 125-126.
- CABESTANY I FORT, Joan-F.; MATAS I BLANXART, Maria Teresa. «Advocació de sant Miquel a les capelles dels castells de la Marca del Gaià i del Penedès (s. X-XI)». *Lambard: Estudis d'Art Medieval* [Barcelona], vol. 10 (1997), p. 141-150.
- CAHNER, Max. «Farrera». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 10. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 486. [2a reimpr.]
- CAMÓS, Narcís P. Fr. *Jardín de María. Plantado en el Principado de Cataluña*. Barcelona: Orbis, 1949. [Nota preliminar: E. Junyent]
- CAMP I PERMANYER, Joan. *Alt Pallars. Esglésies, ermites i pistes de muntanya*. 2a ed. Barcelona: Club Excursionista Pirenaic, 1984.
- «Resum de l'Assemblea General 1985». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 2 (desembre 1985), p. 3.
- «Sant Quirs (Quirze) d'Alins». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 3 (juliol 1986), p. 17.
- «Sant Quir d'Alins». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 4 (desembre 1986), p. 30.
- *Alt Pallars. Esglésies, ermites i pistes de muntanya*. 5a ed. Barcelona: Club Excursionista Pirenaic, 1987. [Edició actualitzada]
- «Sant Lliser. Sant Quir». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 5 (desembre 1987), p. 37-39.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 8 (desembre 1988), p. 66-67.
- «Excavacions a Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 11 (juliol 1990), p. 90.
- «Farga de Gaspar o de Santa Maria». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 11 (juliol 1990), p. 95.
- «Més sobre Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 12 (desembre 1990), p. 108-109.
- «Esteles discoidals de Tírvia». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 13 (agost 1991), p. 113.
- «Santa Maria de la Torre». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 15 (agost 1992), p. 128.
- «Santa Maria de la Torre». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 16 (gener 1993), p. 138-139.
- «Trobada a Farrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 22 (gener 1996), p. 206-207.

- CAMP I PERMANYER, Joan. «Les ceràmiques de Santa Maria de la Torre». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 23 (juliol 1996), p. 219-220.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 26 (gener 1998), p. 253-254.
- «Campament de treball a la vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 1 (juliol 1985), p. 7.
- CARABASA I VILLANUEVA, Lluïsa; CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa; LLARÁS USÓN, Celina. «Sant Pere de Tor». *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993
- CARBONELL I ESTELLER, Eduard. *L'art romànic a Catalunya segle XII*. Vol. I: *De Sant Pere de Roda a Roda d'Isàvena*. Barcelona: Edicions 62, 1974.
- *L'art romànic a Catalunya segle XII*. Vol. II: *De Santa Maria de Ripoll a Santa Maria de Poblet*. Barcelona: Edicions 62, 1975.
- «L'arquitectura religiosa a la Catalunya del segle IX al X». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 207-213.
- CASES I LOSCOS, Maria-Lluïsa. «Sant Joan d'Àreu». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58.
- «Sant Julià d'Ainet de Besan». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58.
- «Sant Martí d'Alins». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 58.
- «Sant Quirze de la Glorieta de Montesclado». A: *Catalunya romànica*. Vol. 16: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 59.
- «Santa Llúcia de Farrera». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 59.
- «Sant Feliu de Tírvia». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 70.
- «Sant Roc de Farrera (abans Santa Eulàlia)». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 186.
- CASTELLARNAU, Modest de. «Deu anys de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 17 (juliol 1993), p. 144-145.
- «Castells i edificacions militars del Pallars Sobirà i del Pallars Jussà anteriors al 1300». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40-45.
- CASTILLÓ, Arcadi. «L'economia i les comunicacions». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*, vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 26-32.
- CATALÀ I ROCA, Pere. «Comentari marginal. Alins». A: *Els castells catalans*. Vol. VI (II). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, p. 1472-1476.

- CATALÀ I ROCA, Pere. «Comentari marginal. Farrera de Pallars». A: *Els castells catalans*. Vol. VI (II). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, p. 1483.
- «Comentari marginal. Tírvia» a *Els castells catalans*. Vol. VI (II). Barcelona: Rafael Dalmau, 1979, p. 1492-1493.
- Catalunya romànica: Guies*. Vol. 8: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà. La Vall d'Aran*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Centre Excursionista de Catalunya, 2000. [Col·lecció dirigida per Antoni Pladevall]
- CIRICI, Alexandre. *Arquitectura catalana*. Barcelona: Teide, 1975. [En especial, p. 115-144]
- COROMINES, Joan. «Miscel·lània de toponímia bascoide a Catalunya». A: *Estudis de toponímia catalana*. Vol. 1. Barcelona: Barcino, 1965, p. 153-217. (Biblioteca Filològica Barcino; 1)
- DALMASES, Núria de; JOSÉ I PITARCH, Antoni. *L'art romànic català i els seus antecedents s. IX-XII*. Barcelona: Edicions 62, 1986.
- *Els inicis i l'art romànic: S. IX-XII*. A: *Història de l'art català*. Vol. 1. Barcelona: Edicions 62, 1986.
- «Donatius». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 6 (desembre 1987), p. 52.
- DURLIAT, Marcel. *Art Catalan*. París-Grenoble: B. Arthaud, 1963. [En especial, el capítol cinquè, «L'art roman», p. 83-196]
- ENRÍQUEZ DE SALAMANCA, Cayetano. *Por el Pirineo Catalán. 2. El Pallars, el Alto Urgel y Andorra*. Madrid: Enríquez de Salamanca, 1976.
- ESCOLÀ, Pura. «Activitats de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 3 (juliol 1986), p. 25.
- «Esteles de Tírvia». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 14 (gener 1992), p. 127.
- FONTAINE, Jacques. *L'art préroman hispanique. II. L'art mozarabe*. Yonne: Abbaye Sainte-Marie de la Pierre-qui-Vire, 1977. (Zodiaque, La Nuit des Temps; 47)
- FRÍGOLA, Vicente de. *Relación de los pueblos de que consta el Principado de Cataluña*. Barcelona: Imprenta de la viuda é hijos de Don Antonio Brusi, 1824.
- GARRUT ROMÁ, José M. «Capillas de vecindad dedicadas a san Roque». A: *Divulgación histórica de Barcelona*. Vol. 11. Barcelona: Publicaciones del Instituto Municipal de Historia, 1960.
- GAVÍN, Josep M. *Inventari d'esglésies. Pallars Sobirà*. Vol. 9. Barcelona: Artstudi, 1981.
- GROS, Miquel dels Sants. «Arquitectura i litúrgia entorn de l'any 1000». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 197-199.
- GUDIOL I CUNILL, Josep. *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*. Vic: Tipografia Balmesiana, 1931 (segona edició).
- GUDIOL RICART, José; GAYA NUÑO, Juan Antonio. *Arquitectura y escultura románicas*. Vol. 5: *Ars Hispaniae*. Madrid: Plus-Ultra, 1948.
- «Informació-Notícies». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera*. [Àreu. Pallars Sobirà], núm. 5 (desembre 1987), p. 44.

- JUNYENT, Eduard pvre. *L'art preromànic*. A: *L'art català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, 1957, p. 111-131.
- *Catalogne romane*. I. Yonne: Abbaye Sainte Marie de la Pierre-qui-Vire, 1960. (Zodiaque, La Nuit des Temps; 12)
- *Catalogne romane*. II. Yonne: Abbaye Sainte Marie de la Pierre-qui-Vire, 1961. (Zodiaque, La Nuit des Temps; 13)
- *Catalunya romànica*. *L'arquitectura del segle XI*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1975. (Biblioteca Abat Oliva, Sèrie Il·lustrada; 3)
- *Catalunya romànica*. *L'arquitectura del segle XII*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1976. (Biblioteca Abat Oliva, Sèrie Il·lustrada; 4)
- L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del romànic*. Barcelona: Curial. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. [Edició a cura de Josep C. Laplana]
- JUVANY, Núria. «Activitats de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera, des de la seva creació». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 1 (juliol 1985), p. 3.
- «Activitats de l'Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 2 (desembre 1985), p. 3.
- L'ERMITÀ [pseud.]. «Araós. Sant Esteve». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 17 (juliol 1993), p. 146.
- «Sant Esteve d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 18 (gener 1994), p. 159-160.
- «Les esteles funeràries de Tírvia». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 11 (juliol 1990), p. 92.
- Llibre de visites*. Núm. 32. Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (ACU), 1575.
- Llibre de visites*. Núm. 112. Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell (ACU), 1758.
- Llibre de visites del bisbat d'Urgell*. Calaix 31/41. Vol. 4. Arxiu Capitular de Vic (ACV), 1314-1315.
- LLORET, Teresa. «Sant Feliu de Tírvia». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 75-76.
- «Terreu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 76.
- «Mare de Déu de la Serra». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 77.
- «Sant Francesc de Burg». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 77.
- «Sant Martí de Mallolís». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 77.

- LLORET, Teresa. «Santa Eulàlia d'Alendo». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llítera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 77.
- «Sant Esteve de Montesclado». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llítera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 78.
- LORÉS I OLZET, Immaculada. «Els promotors en l'art català del segle X». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 191-195.
- MADOZ, Pascual. «Articles sobre el principat de Catalunya, Andorra i zona de parla catalana del Regne d'Aragó». A: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Vol. 1 i 2. Barcelona: Curial, 1985.
- MARTÍNEZ I TEIXIDÓ, Lydia. *Les famílies nobles del Pallars en els segles XI i XII*. Lleida: Pagès, 1991.
- «Castell d'Alendo». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 40.
- «Els comtes de Pallars anteriors al 1300». A: *Catalunya romànica*. Vol. 15: *El Pallars Sobirà. El Pallars Jussà*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1993, p. 27-28.
- MATAS I BLANXART, M. Teresa; PIQUER I FERRER, Esperança. «Aproximació a l'estudi tipològic dels campanars de torre de tipus llombard a la Plana de Vic». *Lombard: Estudis d'Art Medieval* [Barcelona], vol. 4 (1985-1988), p. 97-124.
- MENCHON I BES, Joan; RIUS I MAY, Peter. «Les esteles medievals de Tírvia (Pallars Sobirà)». *Collegats: Anuari del Centre d'Estudis del Pallars 1991* [Trempt], núm. 5 (1992), p. 113-132.
- MESTRE I GODES, Jesús; ADELL, Joan-Albert. *Viatge al romànic català*. Vol. 1: *Les valls pirinenques: (De camí cap als Pirineus. L'Alta Ribagorça. La Vall d'Aran. El Pallars Sobirà. Andorra. L'Alt Urgell. Coll de Nargó a Isona)*. Barcelona: RACC: Edicions 62, 1999.
- MIR, Jordi. «Sant Ambrós de Tor». *Avui* [Barcelona] (1 setembre 1978), p. 16.
- MOLERA I SOLÀ, Pere. *La farga*. Barcelona: Dopesa, 1980. (Conèixer Catalunya; 29)
- MORA I PRESAS, Francesc. «Un estudi sobre Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 9 (juliol 1989), p. 76.
- «A propòsit de Virós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 12 (desembre 1990), p. 111.
- «Una excursió per la Vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 16 (gener 1993), p. 141-142.
- MORRO I MARCÉ, Mateu. «Aportació a la toponímia de Tor (Pallars Sobirà)». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 9 (juliol 1989), p. 77-78.
- «Norís». A: *Diccionari nomenclàtor de pobles i poblats de Catalunya*. Barcelona: Aedos, 1964, p. 267.
- «Norís». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 16. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 208. [2a reimpr.]

- OLIVER I BRUY, Jaume. *Respostes de la Coma de Burg, Tírvia i la Vall Ferrera al Qüestionari de Francisco de Zamora (1789-1790)*. Tremp: Garsineu, 1997. [Introducció i edició a cura de Jaume Oliver]
- PALLÁS ARISA, Camilo. «Arte prerrománico en el Pirineo catalán. Hallazgos en el Pallars Sobirà». *Montaña* [Barcelona], vol. 15, núm. 80 (juliol-agost 1962), p. 140-145.
- PLADEVALL I FONT, ANTONI. «Evolució demogràfica». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 22-26.
- «Sant Esteve d'Araós». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 82.
- «Sant Quirze d'Alins de Vallferrera». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 82.
- «Sant Vicenç d'Alins de Vallferrera». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 82.
- «Sant Francesc d'Araós». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 82-84.
- «Sant Lliser o Lleir de Virós». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 83.
- «Santa Miquel de Besan». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 83.
- «Santa Maria de Besan». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 83.
- «Sant Julià d'Ainet de Besan». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 83-84.
- «Sant Joan d'Àreu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 84.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 84.
- «Santa Maria de la Torre». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 84-85.
- «Sant Serni de Norís». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 86.

- PLADEVALL I FONT, ANTONI. «Sant Pere del Roc de Tor». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 86.
- «Sant Pere de Tor». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 86.
- «Sant Ambrós de Tor». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 86.
- «L'organització de les esglésies a la Catalunya carolíngia». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans dels romànic [segles IX i X]*. Barcelona: Museu Nacional d'Art de Catalunya, 1999, p. 53-58.
- PLADEVALL I FONT, ANTONI; PAGÈS I PARETAS, MONTSERRAT [col·lab.] *Això és Catalunya: Guia del Patrimoni Arquitectònic*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Direcció General de Patrimoni Artístic: Plaza & Janés, 1987.
- Plan parroquial del obispado de Urgel*. Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell (ACU), 1904.
- PORTER I MOIX, MARIA. *L'art romànic per a excursionistes*. 2a ed. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1983. (Llibre de Motxilla; 11)
- PUIG I CADAVALCH, J. *Le premier art roman. L'architecture en Catalogne et dans l'occident méditerranée aux Xe et XIe siècles*. París: Henri Laurens, 1928.
- *La geografia i els orígens del primer romànic*. Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1930. (Memòries; III)
- «L'art romànic al Pirineu». A: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], vol. 47 (1937), p. 29-36.
- PUIG I CADAVALCH, JOSEP; FALGUERA, ANTONI DE; GODAY I CASALS, JOSEP. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. I: *Precedents: l'arquitectura romana. L'arquitectura cristiana preromànica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1909]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. II: *L'arquitectura romànica fins a les darreries del segle XI*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1911]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. III-1: *Els segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1918]
- *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. III-2: *Els segles XII i XIII*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura, 1983. [2a ed. facsímil, 1a ed. 1918]
- REBAGLIATO, JOAN. «Etapas en la formació del relleu». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 14-17.
- «El relleu actual». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 17-20.

- REBAGLIATO, Joan. «Les aigües». A: *Gran geografia comarcal de Catalunya*. Vol. 12: *Pallars Sobirà. Pallars Jussà. Alta Ribagorça. Baixa Ribagorça. Llitera*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1984, p. 20.
- RIU I BARRERA, Eduard. «La capella de Sant Francesc d'Araós, resultats de l'excavació i estudi de l'edifici». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 12 (desembre 1990), p. 104-108.
- RIU I RIU, Manuel. *Excavaciones en el poblado medieval de Caulers*. Madrid: Ministerio de Educación y Ciencia. Dirección General del Patrimonio Artístico y Cultural. Comisaría Nacional del Patrimonio Artístico, 1975.
- «La consagració del 819: problemes sobre la seva autenticitat». A: *Catalunya romànica*. Vol. 6: *Alt Urgell. Andorra*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, 1992, p. 318-320.
- ROCAFORT, Ceferi; CARRERAS I CANDI, Francesch [dir.]. *Geografia general de Catalunya: Provincia de Lleyda*. Barcelona: Establiment Editorial de Albert Martín, s. a.
- RODON I BONET, Joan. «Patrimoni, patrimoni...». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 7 (juliol 1988), p. 54-55.
- «L'art preromànic a la vall Ferrera». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 10 (desembre 1989), p. 84-86.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu. I ara, què fem?». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 11 (juliol 1990), p. 89-90.
- SALA I GARCIA, Teresa M. «L'estela de Tírvia». *Circular dels Amics de l'Art Romànic* [Barcelona], núm. 19 (gener 1983), p. 219-220.
- «Santa Maria de la Torre». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 24 (gener 1997), p. 242.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 6 (desembre 1987), p. 52.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu. Estat actual de les obres de consolidació». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 7 (juliol 1988), p. 53.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 9 (juliol 1989), p. 75.
- «Sant Feliu de la Força d'Àreu». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 10 (desembre 1989), p. 81-82.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 6 (desembre 1987), p. 47.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 7 (juliol 1988), p. 55.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 13 (agost 1991), p. 119.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 14 (gener 1992), p. 122.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 25 (juliol 1997), p. 253.

- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 27 (juliol 1998), p. 276.
- «Sant Francesc d'Araós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 29 (juliol 1999), p. 291.
- «Sant Lliser de Virós. Estat de les obres de consolidació (11 desembre)». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 4 (desembre 1986), p. 29.
- «Sant Lliser de Virós». *Butlletí: Associació pel Patrimoni de la Vall Ferrera* [Àreu; Pallars Sobirà], núm. 6 (desembre 1987), p. 46.
- SARRATE FORGA, JOSÉ. «Nuevos hallazgos prerrománicos en la provincia de Lérida (zona de Oliana)». *Ilerda* [Lleida], núm. 27-28 (1963-1965), p. 167-172.
- «Iglésias visigóticas y prerrománicas en el Pirineo leridano, comarcas de Vall-Farrera y Cardós». *Ilerda* [Lleida], núm. 30 (1969-1970).
- *La provincia de Lérida, extremo sur-occidental del área de expansión del arte lombardo*. Lleida: José Sarrate Forga [ed.], 1973.
- *La provincia de Lleida, extrem sud-occidental de l'àrea d'expansió de l'art llombard*. 2a ed. Lleida: Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Lleida, 1991.
- SOBREQUÉS I VIDAL, S. *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Teide, 1957.
- «Tor». A: *Gran enciclopèdia catalana*. Vol. 22. 2a ed. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1989, p. 422.
- TRAGÓ, Pere. *Spill manifest de totes les coses del vescomdat de Castellbò*. La Seu d'Urgell: Societat Cultural Urgel·litana, 1982. [Edició a cura de Cebrià Baraut]
- VERRIÉ, Frederic-Pau; PUIG I CADAFALCH, Josep; FOLCH I TORRES, Joaquim; JUNYENT, Eduard pyr. *L'art romànic*. A: *L'art català*. Vol. 1. Barcelona: Aymà, 1957, p. 135-251.
- VIDAL, Lluís M. «Noves excursions a la Pica d'Estats. Pirineus de Lleyda». *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* [Barcelona], vol. 7 (1907), p. 89-106.
- VIDAL-VILASECA. *El romànic del Pallars Sobirà*. Vol. I: *L'extraordinària història de «El gran Urgell» (la Catalunya independent del segle VIII)*. Barcelona: IG Ferré Olsina, SA, 1987.
- *El romànic del Pallars Sobirà*. Vol. II: *I l'acta de consagració de la catedral d'Urgell*. Barcelona: IG Ferré Olsina, SA, 1990.
- VORÁGINE, Santiago de la. *La leyenda dorada*. Vol. 2. Madrid: Alianza, 1989. (Alianza Forma; 30)
- WHITEHILL, Walter Muir. *L'art romànic a Catalunya, segle XI*. Barcelona: Edicions 62, 1973.

MATERIAL GRÀFIC

FIGURA 27. Sant Quiri d'Alins.
Vista del conjunt de l'església des de l'angle nord-est.
(Clixé: Aida Mestres)

FIGURA 28. Sant Vicenç d'Alins.
Base del campanar de tipus llombard.
(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

FIGURA 29. Sant Esteve d'Araós.
Detall del parament.
(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

FIGURA 30. Santa Maria de Besan.
Vista del conjunt de l'església des del sud.
(Clixé: Aida Mestres)

FIGURA 31. Sant Serni de Norís.
Vista de la façana principal i l'absis de l'església.
(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

FIGURA 32. Santa Maria de la Torre.
Detall de la porta amb arquivoltes decorades.
(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

FIGURA 33. Santa Eulàlia d'Alendo.
Vista del conjunt de l'església des del sud.
(Clixé: Aida Mestres)

FIGURA 34. Santa Maria de la Serra.
Detall de la finestra de l'absis.
(Clixé: Brígida Montero i Lavínia Herrera)

IN NOCTE SANCTI IOHANNIS
HIC CODEX FINITUS EST.
BARCHINONA, IX. KALENDAS IULII
MMIV

